

منہجي مختصر آتمڪھاڻي

مطبوعات سنڌي ادبي سوسائٽي نمبر (۳)

منہجي مختصر آتمڪھاڻي

بقلم

شمس العلماء برادر عمر بن محمد دائود پوٽو

قيمت چار روپيا

ع ۱۹۶۲

شائع ڪندڙ

سنڌي ادبي سوسائٽي

۲۸۶، گلشن منزل، گارڊن ايسٽ، ڪراچي-۳

سلسلہ مطبوعات سنڌي ادبي سوسائٽي (۳)

منہنجي مختصرات ٻرڪهائي

ننڍڻ کان _____ بي. اي. تائين

شمس العلماء، ڊاڪٽر عمر بن محمد داندو پوٽا

زير هدايت ۽ اهتمام :-

محترمه خديجه بيگم دائود پوٽ

شايع ڪندڙ

سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي

دفعو - پيو ڪاهيون - هڪ هزار

قيمت :- ٽي ڪاپي :- پنج روپيا

”الواد سر لاديه“
(پٽ پيءُ جو راز آهي)

مرحوم شمس العلماء عمر بن محمد
دائود پوٽي جي ”مختصر آتم ڪهاڻي“
سندن سڀ کان ننڍي فرزند ارجمند
عزيزي ميان قمر الدين عيسيٰ دائود پوٽو

سلمه تعاليٰ جي نالي منسوب ڪئي وڃي ٿي، هن ڪري ته عزيزي
موصوف ۾ آهي سموريون خوبيون، خصلتون، ذهانت ۽ ذڪاوت ڏني
وڃي ٿي، جا سندن والد بزرگوار ۾ هئي. بقول معدي (رح).

”بالائي سرش ز هوشمندي
مي تافت ستاره بلندي“

شال ڏني وڏي حياتي ڏيس ۽ علم جي دولت سان مالا مال ڪريس
آمين يا رب العالمين !
اميد آهي ته عزيزي سلمه وڏو ٿي پنهنجي والد بزرگوار وانگر قدم
لاءِ فخر جو ڪارڻ بڻيو ۽ والد بزرگوار جون سڪون لاهيندو.

فهرست

تمهيد	
۱	۱. نيم پڻ ۽ ابتدائي تعليم
۲	۲. "بازگشت" ڪي يادگيريون
۳۶	۳. لاڙڪاڻي مدرسي ڏانهن روانگي
۳۰	۴. لاڙڪاڻي مدرسي وارو زمانو
۳۹	۵. نوشهره مدرسي واري زندگي
۳۸	۶. سنڌ مدرسه الاسلام ڪراچي ۽ واري زندگي
۶۴	۷. ميٽرڪ جي تياري ۽ امتحان
۷۲	۸. ڪاليجي تعليم وارو عرصو
۷۹	۹. ڪاليجي تعليم جو ٻيو سال
۸۸	۱۰. بي. اي. جا ۴ سال

(پهرين ضميمو)

۱۱

{ مرحوم شمس العلماء دائود پوٽي جي
 زندگي ۽ جون مختلف منزلون (تاريخ وار) }

۹۷

(ٻيو ضميمو)

۱۲

{ مرحوم شمس العلماء دائود پوٽي
 جون تصنيفون (تاريخ وار) }

(آيون ضميمو)

مرحوم شمس العلماء دائود پوٽي جي زندگيءَ تي ڪهڙين
شخصيتن جو اثر پيو (سندن لفظن ۾)

(چوٿون ضميمو)

وفات جون تاريخون

ٽه-ويڊ

اڄ کان ڏهه سال اڳ، جڏهن ”پاڪستان پبليڪيشنس“
فيبروري ۱۹۵۰ع ۾ رسالي ”نئين زندگيءَ“ کي ”اطلاعاتي بليٽن“
کان بدلائي هڪ ادبي مخزن جو روپ ڏنو، تڏهن ان کي بهتر بنائڻ
لاءِ اداري جي اڳئين ڊائريڪٽر مسٽر عزيز احمد (حال اردو پروفيسر ۽
محقق اردو ادب لنڊن يونيورسٽي) سڀ کان اڳ مرحوم شمس العلماء
ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي سان ڳالهه ٻولهه ڪئي. (تن ڏينهن ۾
ڊاڪٽر صاحب صوبي سنڌ ۾ تعليم کاتي جا ڊائريڪٽر هئا.) مرحوم
شمس العلماء ”پاڪستان پبليڪيشنس“ جي ڊائريڪٽر کي پورو يقين
ڏياريو ته هيءَ ادبي مخزن ضرور ڪاميابيءَ سان هلندي ۽ هو پاڻ به
ان لاءِ مضمون لکندا ۽ خريدار پيدا ڪرڻ ۾ مدد ڏيندا. مرحوم شمس العلماء
دائود پوٽي پهرين ڀري لاءِ پنهنجو هڪ تحقيقي مقالو ”انسان ڪامل
پٿاڻي (رح) جي نظر ۾“ ڏنو ۽ راقم الحروف کي فرمايو ته ”پٿاڻي ڏهين صدي
منهنجي آفيس ۾ اچيو ته رسالي کي زور وٺائڻ بابت ڪي تجويزون اوهان
کي ٻڌائيندس ۽ ان جي خريدارن جي هڪ لسٽ پڻ ڏيندس.“ حڪم
مطابق هيءَ ٻنڌو سندن آفيس ۾ حاضر ٿيو. پاڻ همٿائيندي فرمائون ته
”هن وقت سنڌي رسالن جي اثاڪ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪو رسالو شايع
ڪونه ٿو ٿئي، تنهنڪري ڪم ڪشي هن رسالي جي ڪم ۾ لڳي وڃي.“

(الف)

مان هر وقت توهان جي مدد ڪرڻ لاء تيار آهيان ۽ ”پاڪستان پبلڪيشنس“ جي ڊائريڪٽر مسٽر عزيز احمد کي توهان جي لاء ڀارت ڪنڊس، ڀر توهان کي محنت سان ڪم ڪرڻو پوندو ۽ رسالي کي پابنديءَ سان وقت تي شايع ڪرڻو پوندو.“ ان کان پوءِ فرمايائون ته ”هيءُ منهنجو ذاتي چنڊو وڻو ۽ هي ٽن سون اسڪولن جي لسٽ آهي، انهن کي رسالو موڪليو ۽ بل ڏي. ٻي. آءِ جي آفيس ۾ پهچايو.“

اهڙي نموني سان رسالي ”نئين زندگيءَ“ جي شروعات ٿي. انهيءَ حقيقت کي آڏو رکندي، مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي کي هن رسالي جو باني چون بلڪل درست ٿيندو ۽ هي پڻ هڪ حقيقت آهي ته رسالي ”نئين زندگيءَ“ جي گاميابيءَ جو سهرو مرحوم شمس العلماء جي سر آهي. سندن تائيد ڪري حڪم هو ته: ”رسالو جي سلسلي ۾، جنهن وقت ضرورت پئجي ته سون مان بنا روڪ ٽوڪ جي ملندا رهون.“ انهيءَ ڪري هيءُ بندو سدائين سندن آفيس ۾ ۽ سندن بنگلي تي رسالي جي سلسلي ۾ ملندو رهيو. جڏهن پاڻ ”اولهه پاڪستان“ جي پبلڪ سروس ڪميشن جا ميمبر هئا ۽ ڪراچيءَ کان ٻاهر لاهور ۾ قيام هون، تڏهن به اتان ضروري هدايتون خطن ذريعي موڪليندا رهندا هئا ۽ رسالي جي ترقي ۽ واڌاري تي ڏاڍا سرها ٿيندا هئا ۽ جڏهن ڪا پل چڪ ٿيندي هئي ته پاڻ فرمائيندا هئا ته ”گذشتہ راضلوات آينده را احتياط.“

رسالو ”نئين زندگيءَ“ مان انهيءَ دلي لڳاءُ سببان ۱۹۵۶ع ۾ پروفيسر لطف الله بدوي صاحب جي مشوري ۽ تحريڪ مان سندن خدمت ۾ هيءُ درخواست پيش ڪئي وئي ته ”ڪهڙو نه چڱو ٿئي جيڪڏهن اوهان پنهنجي زندگيءَ جا ٽي مهيني تجربا قسط وار رسالي ”نئين زندگيءَ“ جي پڙهندڙن

(ب)

لاءِ لکيو.“ پاڻ فرمايائون ته: ”ان بابت ڏينهن ٻن کان پوءِ ڪجهه سوچي پوءِ جواب ڏيندس.“ نيٺ ٽن ڏينهن جي اوسيڙي کان پوءِ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيس ۽ ڪن پنهنجي ”آتم ڪهاڻي“ لکڻ تي تيار ٿام ۽ هڪ هفتي کان پوءِ پهرين قسط ڏيڻ جو واعدو ڪيو. جا هڪ هفتي ۾ ملي وئي ۽ جنوري ۱۹۵۷ع جي ٻڌڻي ۾ اشاعت هيٺ اچي وئي.

انهيءَ سلسلي جي پهرين قسط ڇپجڻ کان پوءِ پڙهندڙن جو ايڏو چاهه وڌيو جو رسالي جا هڪ هزار خريدار وڌي ويا. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ڪيترائي تحسين ۽ تعريف جا خط آيا ۽ سنڌ جي ”جهونن جوگين“ جواهر ناڪيد ٿيندو رهيو ته اهو سڳو باقاعديءَ سان سرندو رهي. مرحوم شمس العلماء دائود پوٽي، پٺاڻي (رح) جي رسالي جي ڪم ۾ زبردست مصروفيت جي باوجود هر مهيني جي آخري آچر تي ”آتم ڪهاڻيءَ“ جي قسط لکندا هئا ۽ پنهنجي عديم الفرستيءَ سببان وري نظر ثاني محترم بيگم دائود پوٽي صاحب ڪنديون هيون ۽ بيگم صاحب طرفان ايندڙ قسط لاءِ ڪين تائيد ٿيندو رهندو هو.

مرحوم شمس العلماء دائود پوٽي جي ”آتم ڪهاڻيءَ“ جي مسلسل قسطن ڇپجڻ ڪري رسالو ”نئين زندگيءَ“ ڏينهن ڏينهن اشاعت ۾ وڌندو ويو. انهن ڏينهن ۾ هندوستان مان ڪيترن اديب دوستن جا تعريفِي خط پهتا ۽ انهن اهي سمورا ڀرجا ڪهرايا، جن ۾ مرحوم دائود پوٽي جي ”آتم ڪهاڻيءَ“ جون قسطن شايع ٿيون هيون.

مرحوم شمس العلماء جي ”آتم ڪهاڻيءَ“ جي مقبوليت ڏسي هڪ ”شرارت پسند گروهه“ پهريائين ته ايڊيٽر ”نئين زندگيءَ“ جي نالي ڪٽنام خط لکڻ شروع ڪيا. انهن خطن جو مضمون هڪ ئي هوندو هو ته:

(ج)

”دائود پوءِ جي ”آتم ڪهاڻي“ وارو مضمون هڪدم بند ڪريو.“
 راقم الحروف انهن غلاظت جي ٻرڙن ڏي ڪو به ڌيان نه ڏنو، چو ته اها
 شرارت ڪن آڱرين تي ڳڻڻ جيترو ادب جي مٺ گهرڻ پاران هئي.
 انهيءَ وچ ۾ مرحوم شمس العلماء کي انهيءَ بيهودگيءَ کان ڄاڻي وائي
 ناواقف رکيو ويو، جيئن پاڻ ”آتم ڪهاڻي“ جون قسطون باقاعده لکندا رهن.

نيسٽ ۱۹۵۸ع جي شروعات ۾ انهيءَ ”شرارت پسند گروه“ ان وقت پنهنجي
 بيهودگين جو نشان مٽئون سڌو مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوءِ کي
 بنايو، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو مرحوم ڪم جي ڪثرت ۽ ناسازيءَ
 طبع جو عذر ڪري پنهنجي آتم ڪهاڻي لکڻ بند ڪري ڇڏي. هيءُ تائين
 مرحوم يارهن قسطون لکي چڪا هئا. چار پنج مهينا گذري ويا، جن ۾ مرحوم
 ڪجهه به نه لکيو. رسالي ”نئين زندگيءَ“ جي پڙهندڙن جا خط اچڻ لڳا ته
 شمس العلماء جي ”آتم ڪهاڻي“ جون قسطون، ڇو بند ڪيون اٿو؟
 ڪيترا ڀيرا کين التجائون ڪيون ويون ۽ کين خط ڏيکاريا ويا ته سائين ا
 توهان سنڌي ادب لاءِ ڇڱو ڪم ڪري رهيا آهيو، اوهان پنهنجي
 ”سرگذشت“ لکڻ ڇو بند ڪري ڇڏي آهي؟ پاڻ فرمائيندا هئا ته ”وقت
 اچڻ تي ان کي پورو ڪيو ويندو. هيئن ته ٻڌائي (رح) جي رسالي جو
 ڪم ڪهڻو آهي؟ ان کي مڪمل ڪرڻ ضروري آهي.“

رسالي ”نئين زندگيءَ“ جي پڙهندڙن جي مسلسل اصرار تي وري
 سندن خدمت ۾ عرض ڪيو ويو ۽ کين پراڻو وعدو ياد ڏياريو ويو ته
 جيئن اوهان فرمايو هو ته رسالي ”نئين زندگيءَ“ جي هر طرح مدد
 ڪندا رهندو، هيئن مهرباني ڪري پنهنجي ”سرگذشت“ وارو سلسلو
 وري شروع ڪريو! (اهو واقعو شروع نومبر ۱۹۵۸ع جو آهي) پاڻ جواب

(د)

۾ فرمايائون ته: ”جيتوڻيڪ سنڌ جي ڪن نوجوانن کي پنهنجي ”آتم ڪهاڻي“
 پسند نه آهي، تڏهن به آئون توهان جي چوڻ تي بيهار لکڻ شروع ڪندس، ۽
 ڊسمبر ۱۹۵۸ع جي پرچي لاءِ يارهن قسط ڏيندس.“ اسان عقيدتمند
 انهيءَ خيال ۾ خوش هئاسون ته هي علم و ادب ۽ روحانيت جو درياءُ وري هلت
 ڪندو ۽ جڏهن هيءُ ڪتاب پورو ٿيندو ته منجهس هڪ پاسي علم و ادب
 جا املهه ماڻڪ هوندا ته ٻي پاسي هڪ اهڙي شخصيت جي زندگيءَ جا
 تجربا هوندا، جا خود ياد وريءَ کان ڪم وٺي علم و ادب جي آسمان تي
 هڪ آفتاب بڻجي چمڪي ۽ جنهن جي روشني وطن عزيز جي تاريخ
 ماحول کي روشن ڪيو، هر بقول شاعر:-

”مادرچ، خيالير و فلسڪ درچ خيال“

۲۲ نومبر ۱۹۵۸ع جو ڏينهن ڪيڏو نه درد ناک هو، جڏهن
 هيءُ سڳوري شخصيت پنهنجي عقيدتمندن، شاگردن، مداحن، اهل و عيال
 ۽ عزيزن کي دائمي جدائيءَ جو داغ ڏيئي رب ڏانهن راهي ٿي وئي.
 شال رب جون رحمتون مٿس ساڍا اٺڪن هجن!

مرحوم دائود پوءِ جي جهڙيون شخصيتون هر روز پيدا نه ٿينديون آهن.
 جيڪڏهن پيدا ٿينديون به آهن ته زنده تومن ۾، اسان جهڙي ڪاهل ۽
 بيحس قوم ۾ نه معلوم سولا ڪيئن مهر ڪري هڪ غريب گهراڻي مان اهو
 انسان پيدا ڪيو، جنهن جي علمي ۽ ادبي ڪارنامن جي روشني ”مهراڻ
 جي ماڱريءَ“ کي سدائين روشن رکندي ۽ جنهن جي چڱن لڄڻن جي سڳند
 وطن عزيز جي ڪنڊ ڪڙڇ کي سرهاڻ بخشيندي رهندي!

هن عظيم شخصيت جا ادبي شه پارا، علمي تحقيقات ۽ زندگيءَ جا
 سبق آموز تجربا ايندڙ نسل لاءِ مشعل - راه جو ڪم ڏيندا. مرحوم

(ه)

شمس العلماء جي پهرين وريسي تي سندن ”آتم ڪهاڻي“ سندن قائم ڪيل ”سنڌي ادبي سوسائٽي“ پاران سندن ياد ڪري قائم رکڻ لاءِ شايع ڪئي وڃي ٿي. مرحوم جي ”آتم ڪهاڻي“ رسالي ”نئين زندگي“ جي صفحن ۾ ٽريل ٻڪريل هئي؛ جنهن کي ڇپجا ڪري شايع ڪيو وڃي ٿو ته جيئن ايندڙ نسل سندن زندگي جي تجربن مان ڪجهه فائدو وٺي. هونئن ته سندن شاگرد رشيد محترم پرنسپال ڊاڪٽر عارف شاه گيلاني ”عمده“ نالي سان سندن هڪ تذڪرو تيار ڪري رهيو آهي، اميد آهي ته جلد شايع ٿيندو. تنهن کان سواءِ سندن ۾ عقيدت مند يعني محترم رحيمداد خان مولائي شيدائي ۽ محترم پروفيسر لطف الله بدوي سندن مفصل سوانح حيات تيار ڪري رهيا آهن، جا اميد آهي ته سال ڏيڍ جي عرصي ۾ شايع ٿي ويندي.

محترم بيگم دائود پوٽي پنهنجي نامور خاوند وانگر هڪ طرف علم جي دولت مان مالا مال آهي ته ٻئي طرف قومي احساس ۽ وطن عزيز جي علمي آثارن کي محفوظ رکڻ ۾ به پيش پيش آهي. محترم بيگم دائود پوٽي جي هدايتن هيٺ هيءُ ڪتاب شايع ٿي رهيو آهي. هيٺ تائين مرحوم شمس العلماء جي تربيت ۽ مٿس ”لوح“ جو ڪم تڪميل تي پهچايو ويو آهي. هينئر مرحوم جي پهرين وريسي جي مونعي تي سڀ کان اڳ مرحوم جي خود نوشتہ سوانح عمري ”مختصر آتم ڪهاڻي“ بيگم صاحبہ جي نگراني ۽ هدايتن هيٺ ئي شايع ٿي رهي آهي. اهو ڪم پوري قوم جو هو جو هن قوم جي محسن جي يادگار قائم ڪرڻ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪري سگهي ها. محترم بيگم دائود پوٽي کي جس هجي، جا پنهنجي نامور خاوند جي يادگار قائم ڪرڻ لاءِ جيڪي ڪوششون ڪري رهي آهي، سي پوري قوم لاءِ فرض ڪفا، جي حيثيت رکڻ ٿيون.

محترم بيگم دائود پوٽي جي سامهون مرحوم شمس العلماء جا سڀئي ادبي آثار جهڙوڪ ”آتم ڪهاڻي“ خط، مضامين ۽ مختلف ڪتاب جيڪي مسودن جي صورت ۾ آهن، تن کي طباعت جي زير سان آراستہ ڪري، قوم جي اکيان پيش ڪرڻ جو پروگرام آهي ۽ انهيءَ جي سموري آمدني شمس العلماء جي برهڻا ڪيل ”سنڌي ادبي سوسائٽي“ ڪراچي جي فند ۾ جمع ٿيندي، اها سوسائٽي جتي هڪ طرف پنهنجن مقصدن پٽاندڙ سنڌ جي قديم ادبي جواهر پاران جي حفاظت جو فرض سرانجام ڏيندي، اتي ٻئي طرف مرحوم شمس العلماء جي علمي ۽ ادبي آثارن جي طباعت جو ڪم پڻ هٿ ۾ کڻندي.

سنڌي ادب جي همدردن ۽ مرحوم شمس العلماء دائود پوٽي جي شاگردن، عقيدتمندن ۽ دوستن جو فرض آهي ته سندن ”آتم ڪهاڻي“ خريد ڪري سوسائٽي جي ڪم کي وڌائڻ ۾ مدد ڪن ته جيئن ستت ئي شمس العلماء جي ادبي آثارن جو ڪم اڳتي وڌي سگهي. مرحوم جي هن ”آتم ڪهاڻي“ ۾ حتمي الامڪان ڪوشش ڪري، سندن فوتا جيڪي ملي سگهيا آهن، سي ڏنا ويا آهن، ليڪن ڪيترا شايد رهجي ويا هجن! پڙهندڙن کي خاطري ڏياري وڃي ٿي ته اهي تاريخي فوتا ايندڙ اڀريشن ۾ ڏنا ويندا.

مروج دستور جي ابتڙ، اهو زياده موزون سمجهيو وڃي ٿو ته بجاءِ ان جي جو هي ڪتاب ڪنهن وڏي ماڻهو جي نالي منسوب ڪيو وڃي، ان کي مرحوم جي سڀ کان ننڍي صاحبزادي عزيزي قمرالدين ”عيسيٰ“ دائود پوٽي جي نالي ”الودسلايه“ واري مصداق جي آڌار تي، منسوب ڪيو وڃي ٿو، جنهن جي پيدائش کان اڳ (سندن قول مطابق) سنڌ جي

درويش شاعر ميان عيسي جي قبر جي تلاش جي دوران ۾، هڪ فقير کين
 ٻت لاءِ دعا ڪئي هئي ۽ جنهن کي مرحوم جن خود، عقيدتمندي ۽ پيار
 وڃان، ميان عيسي جي نالي سان نسبت ڏيندي، ”عيسو“ ڪري سڏيندا
 هئا. اهڙو گمان عام دوستن ۽ مرحوم جي عقيدتمندن جي راءِ پٽاندڙ آهي.
 جن جي خيال موجب عزيزي موصوف ۾ مرحوم جون خوبيون بدرجهه اتم
 ڏٺيون وڃن ٿيون ۽ انڪري ئي هن سان اها اميد وابستہ ڪئي وڃي ٿي
 ته انشاء الله تعاليٰ وڏو ٿي، مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي جون
 سڪون لاهيندو. آمين!

مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر

عمر بن محمد دائود پوٽو

جو

عقيدتمند

عبدالواحد سنڌي

۲۲ نومبر ۱۹۵۹ع

(ح)

بسم الله الرحمن الرحيم

(۱)

لڪان ٿو سڄ سان اتم ڪهاڻي،

رهي منهنجي مگر هي ياد ٻاڻي.

هن بندي جو دنيا ۾ اچڻ تاريخ ۹ شوال ۱۳۱۳ هجري ڏينهن اربع
 (۲۵ مارچ ۱۸۹۶ع) ڌاري ٿيو، اگرچہ سرڪاري دفتر ۾ ولادت جو سن
 ۱ جون ۱۸۹۷ع آهي. منهنجي تولد ڪري عزيزن کي نهايت خوشي
 ٿي، ڇاڪاڻ جو ابي اما کي پهريون ٻار ٿيائي هئي. راڄ جي پرڻي مڙس
 جو گهر هو ۽ ڏاڏو عبدالملڪ سڪيو ستابو ۽ ڀاڳيو آدمي هو، آسپاس
 ۾ چڱي هلندي هيس. تنهن پنهنجي وحيد فرزند (حاجي) ميان محمد
 کي پهرين ٻت ڄمڻ تي وڏا شادناما ڪيا. خيرات ڪيائين ۽ دستي ۽ جون
 گنديون وراهيائين. اڃا ننڍو ئي هوس ته ڏاڏي صاحب رضا ڪئي. مون کي
 پوري ياد گيري آهي ته ڪهڙي طرح ان مون کي پنهنجي پوين پساهن
 وقت ۾ ۾ وهاريو هئو. ۽ ڪئن نه نهايت آرام ۽ اطمينان سان پنهنجي
 جان، جان آفرين کي سپرد ڪئي هئائين. منديس وڻات، منهنجي معصوم دل
 کي سٺت صدمو پهچايو. ڏاڏي مرحوم جي وفات بعد وائين وڪالن اچي
 اسانجو در ورتو ۽ جيڪي ڪٺون ۽ ڍڪا هئا، سي قرض ۾ ڪاهي ساهڙي
 ويا ۽ ڀريل ڀاڻ خالي ڪري ڇڏيائون.

هن حادثي بعد امين ڪنگال ۽ بي حال ٿي پياسين. ڪيترائي سال
 بابا جان هوڪ راه ڪشي، پر بخت نه پڙايو، اما جان (۱) جنڊ پيهي
 گذران ڪندي هئي، هڪ بهادر جوڌي عورت هئي، ڇهه فوٽ ته قد
 هوس، پائس حاجي موسو جو پنهنجي پهلوئي ۽ ڪري ساري پسگردائي ۽
 مشهور هو، تنهن جيرو ٻار مٿي تي کڻي ويندي هئي. جيڪڏهن هن
 ضعيف پر ڪا استقامت ۽ ذهانت آهي ته اها، ”تري شنان“ جي چوڻ
 موجب، والده شريفه جي ڪري ئي آهي. بابو سائين هڪ نهايت سادو
 سراج، نيڪو ڪار، مٿي ۽ سخي مرد هو. پيو هڙ ۾ نه هوندو هوس ته
 ڪپڙا به لاهي محتاجن کي ڏئي ڇڏيندو هو، ۽ پاڻ رڳو چادر يا اجرڪ
 (ازرق) جي گوڏ ٻڌي گهر اچي نڪرندو هو. پهاري ۽ تائين سندس
 اها ڪت هلندي آئي.

مان اڃان پنجن ڇهن ورهين جو ٻار هوس ته مون کي اسڪول ۾
 موڪليائون. (۲) اما جان مون کي خرچي لاءِ هڪ پيسڪ ڏنو، وڏي
 ماستر (۳) فيءَ جي گهر ڪئي. اهو ٽڪو کيس ڏئي اچي اوچنگارن ۾

(۱) سندس نالو صفورا هو.

(۲) اٽڪل ۱۹۰۲ع ڌاري، ڇاڪاڻ ته مون کي ايندورڊ سٽين جي
 تاجروشي چڱي طرح ياد آهي.

(۳) نالو چيٽانند هوس، پير سرد، سفيد ريش، وڏي ڏيا ۽ حشمت
 وارو شخص هو. سونهاري ۽ منهن پيا جرڪندا هئس. انهن ڏينهن ۾ ٺٽي ۽
 جو اسڪول سنڌ ۾ برڪاهو، منجهس هنري اسڪول ۾ هو، جنهن ۾ ماستر
 ابوالحسن واڌڪي سيڪاري بندو هو، ۽ ماستر محمد حسن جنڊي ۽ جو
 ڪم سيڪاري بندو هو.

(ڏسو ايندڙ صفحي تي.)

ڇنگيس، جنهن تي وڏي ماستر ڪهل آئي، اهو ٽڪو به مون تي ڏنو ۽
 هميشه لاءِ في معاف ڪري ڇڏيائين. (۲)

اسڪول ۾ پهريائين پنهنجي پرائمين سوت محمد عباس جي ريس
 تي پڙهڻ ويو هوس، پر پوءِ انهيءَ ۽ ٻين هڪ جيڏن، جهڙوڪ مرحوم
 الله بخش (عرف جمن) ۽ جعفر پڙهڻ ڇڏي ڏنو، باقي آئون پڙهڻ کڻي
 جهڙيو رهيس. ڪنڊنهم ڪونه هوس، ليڪن گاهه گاهي جيڪڏهن ايندو
 هوس، ته اسڪول وڃڻ کان نٿا ايندو هوس. ڪڏهن ڏاڏي هاشم جي ڪن
 سان پهري ٿي ويندو هوس، ڪڏهن ناني محمد صالح جي ڪاريءَ واري ڪوري
 تي پڇي ويندو هوس، ۽ ڪڏهن وري پنهنجي ناز جي ڳاڏيءَ تي ويندو
 هوس. يا پيهي تي چڙهي چهار هڪليندو هوس. هڪ دفعي پٺلي تي
 ٽيڪ ڏيندي، ننڍا اچي وڃن ۽ وڃي پڙ تي ڪريس. جيڪڏهن ڏانڊن کي
 سمڪ نه اچي ها ۽ پيهي نه رهن ها، ته هوند سندن پيرن ۾ ڇچرجي
 مري وڃان ها. ٻئي دفعي ڪوري تان موٽندي ناني جي آڻ تان ڏڪو ڪاٿم
 پر ڪلهو آهيب ڪونه رهيو. ٽئين دفعي پيهي تي ڪاٺيالي ڦيرائيندي پاڻ
 اچي وڃن ها، وڃي هيٺ پيس. چاڙهو به هڪڙوئي هوس. ڪو به ٺٽي ۾

(آندل صفحي پوئين تان)

ٻئي نهايت شريف اعليٰ انسان هو. ماستر چيٽانند کان پوءِ ماستر
 منگهنداس سيوهاڻي هيٺ ماستر ٿي آيو، جو اسان کي سنڌي اشتقاق ۽ اقليدس
 پڙهائيندو هو. ان کان پوءِ ماستر مدناس دادو ۽ جو ويٺل هيٺ ماستر هو،
 جو نهايت فضيلت وارو شخص ۽ پنهنجي مذهب جو پورو پابند هو،
 مون کي ازحد پائيندو هو.

(۲) هيستائين احوال ۱۹۴۸ع ۾ ڪنهن وقت لکي ڇڏيو هو،
 هن کان پوءِ اڄ يعني ۹ ڊسمبر ۱۹۵۶ع شام جو شروع ڪيو اٿم.

وڻ ڪوڙ ڇڏيو هوندو. هڪ ڀيري هڪ تمام گهڻن ڀرن ڇڙي ٻاڻي جي چوٽيءَ تي پهريو هو، ته ٿاريءَ تان ٻه ٿڙڪي ويس، ۽ اٽڪ وڃي سڪل ڪسيءَ جي ٿري ۾ ڪريس. ٿڌري ڇيڙهه کي ضرب آئي، پر ٻهرن جي جهولي پري ڪلندو ڪڏندو گهر موٽي آيس.

راند جو گهڻو شوق ڪوڙ هوندو هو، پر ٻهراڙيءَ جون سڀني رانديون ٻيڏي سگهندو هو، جهڙوڪ ٻهڙو، وڇو، وس، ماڻه، اٺي ڏڪر، چڪو، اڪوٽ، جنهور، سوڪين وغيره وغيره. اندر سٺا ڪوڙ هوندا هئا. شايد پهرين يا ٻئي درجي ۾ هوس ته قاضي عبدالوهاب صاحب بوبڪن وارو اسان جو اسان وٽ آيو. سڀني تي صورت خطي لکيائين. جڏهن مان پنهنجي سليٽ وٽس ڪٿي ويس، تڏهن مشڪي ڄاڻين ته ”اگر لکيا اٿي يا ننڍي ماکوڙن جون ٿڳون؟“ انهيءَ طعن نام ڪري ڇڏيو. پوءِ انهن ڀرن ۽ مٿي پچائڻ رستي پنهنجا اکر سڌاري ورتا. اهو تربيت جو اثر اڃا هيو اچي ۽ هميشه پنهنجن شاگردن کي سٺن اکرن لکڻ جي ترغيب ڏيندو آهيان، ڇاڪاڻ ته منهنجو عقيدو آهي ته اکر اخلاق تي وڏو اثر وجهن ٿا.

ٽئين درجي سنڌي ٻائين (۱۹۰۵ع) منهنجي ارڏائي ۽ ڪوڙ، ٽي هندي آئي، پر والد صاحب جي هڪ سخت مار کانپوءِ ڄڻ ڪٽيءَ کان وڌيڪ هونءَ ته ٻين ڪوڙو ڇوڪرن کي ماسترن جي حڪم موجب ٿڳوڻائي ڪري وٺي ويندا هوسين، اگرچہ مون کي اهڙو واقعو پيش ڪون آيو، پر بعضي بعضي رڏي ڪري گهر ويهي رهندو هوس يا ڪٿي وڃي لڪندو. ٻين يا ڏاڏي هاشم جي نارت تي گوهي ڪري ويندو هوس. هڪ دفعي ضد ڪري اسڪول کان گسايو. مڃاڻ بابي کي خبر پئجي وئي،

۹۰

سو زاهلي ڪري مون تي وري آيو. اسڙ ۽ ناني جيئب (زينب) ڇڏائڻ تي ۽ سو مدرٽ ٿي. نيڪ بيمار ٿي، ڪلهي تي چاڙهي، اسڪول ڏي ڪڍي ويو. مون به واٽ تي ٿڙين مان خوب ڀڄڻ ڪيو مانس، پر منهنجي ڀڄڻ ۽ ڇڏائڻ ۽ ڏوٻ ڪري وڃي، ماستر پيسو مل وٽ سڏيائين. هي ماستر ڪوب جو ويٺل هو ۽ اسانجي گهران ڏڌ مڪڻ گهرائيندو هو، تنهن صاف به چٽي ڦهر ڪٽي ۽ ماستر ڏينهن پيسج ٻي سهري ڇڏيائين. انهيءَ سزا ڪري اهڙو ته سڌري پيس، جو جڏهن به ماسڪينيءَ سبب ٻيو ڇوڪرو هوم ته سڙهڻ ڇڏي اچي ڪم ۾ ڀائرن ٻيلي ٿين، تڏهن ٿڌري وارييندو هوس. سم اهڙي ته چاڻهي چڪائي، جو وري اسڪول ڏن ڪڏهن رڳون ٿين. مان کي مدد ڏيڻ خاطر هنري ۽ جهڙي اسڪول ۾ داخلو ورتو، ۽ واڌڪي ۽ جهڙيءَ جي ڪم ۾ ايندي ته مهارت حاصل ڪيم جو ڪٽون، منجهون، ويلن ۽ چڪلا ٺاهي ويندو هوس، ۽ اهي شهر جي هندن کي وڪڻي پيسا اسي کي پهچائيندو هوس، جنهنڪري مونسي ٿڙهن مان ڪڏهن به روڪائين.

با ان وقت ڪشڪريءَ جو ڏنڌو ڇڏي، ٻڌائڪي ڪرڻ لڳو، ۽ هارين جا نار آهت تي چاڙهيندو هو. مان به کيس ارڙين ٿڪڻ، مالهن وٽ ۽ ٻين ٿڪڻ ۾ مدد ڪندو هوس. پاڻ جڏهن بوڪ بوڪيندو هو، تڏهن مهل سر وڃي ڪڍي هڪيندو هوس. هر ڪاهيندو هوس، ڪتر هڻندو هوس ۽ پاڻ ورهيندو هوس. هڪ ڀيري ڪتر هڻندي ڪاٻي هٿ جي آڻوئي حوا ڏنهن ڏسي وڌو. بعضي ته ڏاند چارڻ ويندو هوس. هڪ ڀيري ادي وڏي جمال خاتون (جڻ) ۽ آئون گڏجي ڍڪا چارڻ ويا هوسون، ته ڪي چور وجهه وٺي، اسان کي لپاٽون هڻي، ٻن

پلن ڏاندن جو جوڙو زوري ڪاهي ويا، جو هو ٻاٻو بلا واپور جي وڏيرن جي وهر سان پونگ ڏيئي ڇڏائي آيو. هن لڙن ٺاهڻ، کٽولن وائڻ ۽ جلد بندي جو ڪم مڪي پيس، جنهن سان گهڻو اڀراسو ٿيندو هوم. بعضي وري ڪمي ۽ ڪم ٿيندو هوس، طغاريون ڏوٿيندو هوس ۽ مهتن جو ٻائي پريندو هوس.

مطلب ۽ نيري هوندي کان وٺي خود يادوري جو سس ٻيٽ ۾ پيو، جو وڏي هوندي گهڻو مفيد ثابت ٿيو. پيسي ڪرڻ ڪنهن جي ۽ ڪن ڪڏس ۽ ڪي ڪنهن جي اکيان سول ڪم هٿ ٽڪير. هڪ دومي دهمي ڪن "غراب سمن" جو ڪتاب رهين ۽ ڪن گهرايو هوم، جنهن جي قيمت سامي عبدالڪريم ڏيئي ڪئي هئي. هر هو ٻاٻي ڪي مهڻ ڏيڻ ۽ ٿورا ٿڌڻ لڳو، مون کان اها ڳالهه سٺي نه ٿي، ڪماڻي ڪري سڀ پئسا پري ڏنا. س ۽ وري ڪمان خريد ڪرڻ لاءِ ڪهڙي محتاجي ڪن ڪڏس.

سنڌي چوٿين درجي پاس ڪرڻ بعد (۱۹۰۶ع) مون کي پنهنجي هوشيارِي ڪري انگريزي اسڪول ۾ موڪليو، جتي ٻه پنهنجو جوهر ڏيکاريم، پر ٿوري وقت ڏانهن امان وٺ ڪئي (۱۹۰۷ع) جنهن ڪري سال ٽيڪسٽو ٿي وري وهي سنڌي پڙهڻ لڳس. هبل ماستر صاحب، ماستر مدنداس ڏاڍو مهربان هوندو هو، ۽ پنهنجن درجي جو ماستر ميان محمد منچر هو، جو هڪ سؤ ٿڌ بونيل جيئن ملين هو ۽ مون کي تمام گهڻو پيارندو هو ۽ بعضي نه مائي، ڏڏ، مڪڻ اسان وٽان گهرائيندو هو. اهڙن ڏاڏن ٽنن شخصن جي سر- شفقت هيٺ زندگي ۽ ٻه سال سک سان گذرڻ لڳا.

اسين ٻه ماستر صاحبن جون ڏاڍيون خدمتون ڇاڪريون ڪندا هواسين. ڪرسي ۽ جهليون ڇڪيندا هواسين، سندن گهرن جو پاڻي پريندا هواسين.

۽ ٽڪيا هوا ته ڪين پيڙون، ڏيندا هواسين، پيرن ۽ نمڻ مان سندن لاءِ ڏندن وڌيندا هواسين، هڪ ڀيري ماستر مدنداس لاءِ ڏندن چلهيندي منهنجي ڪاٻي هٿ جي اشته آگر سٿين ڏوڏي کان ڪڇي پئي، هي سڀ ڪم پنهنجي راءِ رضا مان ڪندا هواسين، ماستر جي شيوا ۽ اسان کي خوشي ٿيندي هئي، پڻ ٻه نهايت مهربان ۽ حفاظت هوندا هئا. صبح کانوئي سانجهي تائين اسان کي پاڙ هيٺا هئا. سندن روشر هٿوڪن ماستر کان بالڪل علحدي هوندي هئي. موجوده وقت جا ماستر هر هر گهڙي ڏي نهارين، پڙهائڻ ۽ ڪوتاهي ڪن، ۽ مهل کان اک گهر هليا وڃن. اڳيان استاد ائين نه هوندا هئا، هر ماڻهن وانگر هئا، ۽ ڪڏهن نه چاهيندا هئا ته شاگردن جي حياتي اجائي وڃي. هر ڪنهن نموني ۾ اڪي مقلي ڪرڻ لاءِ ڪوسان هوندا هئا. وڏي خوشي منجهن اها هئي ته هو اخلاق جا صاحب هوندا هئا ۽ شاگردن کي پنهنجي اولاد وانگر ڪري سمجهندا هئا.

جڏهن سال ۱۹۰۹ع ڌاري ستين درجي ۾ ويس تڏهن ماستر مدنداس جي بدلي ٿي وئي. سندس جاءِ تي آراڙي جو مائو نارائنداس هبل ماستر ٿي آيو. هو چلبي، نه مزاج، سست ۽ پڙهائي ۽ پر ڪم ڪرڻ هو، جنهن ڪري ماستر مدنداس جي صلاح سان ڪوٺ ڇڏي، نبي چار ميل پري ڪرمپور جي سنڌي اسڪول ۾ ماستر مڱهنداس جي نگراني ۽ هيٺ پڙهڻ لڳس. سڌو ٻڌو هفت وار گهران ڪي ويندو هوس ۽ ملا مصريءَ اونڻي جي گهر رهندو هوس. هڪ دفعي ڇچ مان ترندي ذري گهٽ ٻڌڻ تي هوس، پر ملا مصري جي موت مرڻي بجائي ورتو، باقي مولهائو اٿي سوڌو پاڻي ۽ ٻي ٻي مان رڳو ڪجهه نري سگهندو آهيان ۽ ٻانهن هتي نه ڄاڻان. تير هٿ ۽ سواري ڪرڻ ۾ به بالڪل جڏو آهيان، رڳو

ٻڙهن لڪن ۾ پڙ هوس ۽ آهيان ، سچ چيو اٿن ته :-

ٻڙهن ، ترڻ ، تير هڻڻ ، چوٿين سواري ،
جي ننڍي هوندي نه سگهيو ته وڏي هوندي خواري .

ڪامسٽي امتحان جو مدو اچي پريو هو . مسٽر نارائنداس خار وچان
منهنجي عمر جا انگ بدلائي ڇڏيا ، ۽ رجسٽر ۾ ۱۸۹۷ع جي بدران
۱۸۹۴ع ڪري ڇڏيائين ، ۽ اختياريءَ وارن کي اسڪي موڪليائين ، ته
مون پنهنجي عمر مٽائي آهي تنهنڪري مونڪي امتحان ۾ نه وهاريو وڃي .
من ڪامسٽي جو فارم ديوان ڏانهن ڏسڻ لڳو ، جي صحيح سان پراني
لاڙڪاڻي امتحان لاءِ ويس ، پر مونڪي امتحان ۾ وهڻ نه ڏنائون . لاچار
ٿي ڪوٺ موٽي آيس ، ۽ ٻي ڪلاس ۾ داخلا وٺي هويل ٽيچر
مقرر ٿيس ، جنهن مان مهيني سر چار روپيا پنهنجا ملهه و هوم .

۱۹۱۰ع جي آخر آهي ، ۽ مرحوم محمد ابراهيم سومرو اسڪولن جو
انسپيڪٽر امتحان وٺڻ لاءِ آيو آهي ، منهنجي هوشيارِي ۽ ڦڙتاڻِي ڏسي حيرت
جون آڱريون ڏندن ۾ وڌائين ، جي ”ارمان جي ڪالهه آهي جو هوڙ واهه
مانڪ لڏ ۾ ٻڙ هجي“ سو ڪدم هيڊ ماستر جي حڪم ڏيڻ تي ٻين
سال ٿين تي مونڪي انگريزي اسڪول ۾ موڪليو وڃي ، جتي منهنجي
حصانيءَ ۾ وڏو ڦرو اچي ٿو ، جنهن جو ذڪر نشانه الله اکين ۾ آهي .

باز گشت مون اڳي چيو آهي ته مزاج جي استقامت مونڪي پنهنجي
والده صاحبہ کان ورثي ۾ ملي . هوءُ هڪ ٻي نظير عورت هئي . سندس
مرضي نه هئي ته ڪو اسين ڪڪائين گهر تي قانع رهون . سو بابا کي
تاهوت لائيندي رهي ته ”عمر پسيءَ ۱ چوٿون ٻار لاءِ ڪڇين پڪين سرن جي
جاءِ جوڙيون.“ سندس عزم ۽ استقلال ڏسي ، بابا کي همت ٿي ، سو ڪدم
جاءِ ۾ هٿ وڌائين . دريون دروازا ، ڪامون پٽيون ٻار لاهيائين ، جن تي
گهڻو خرچ ڪونه ٿيو . مامي عبدالڪريم ، ارستي ساڻينداد ۽ حاجي امين
وري وڏي اوساري هلائي ۽ لنب چنب جو ڪم لائون . اديءَ جمن ، مون
۽ منهنجي ننڍي ڀاءُ غلام حسين (پهرين) مني ڏوٽي ڏني . عيسيٰ پخالي
ڪڏ تان ٻائي پريو . تڏا چارن ۾ ٿو ملهه ، تي وريا ويا . باقي ٻوڏ
ڪم ونگار تي ڪيو ويو . فقط هڪ ٻن ڪمن جي مزوري ڏيئي پئي . ٿوري
وقت ۾ جاءِ تيار ٿي وئي . مرهيات پنهنجا پويان پساه پنهنجي هٿ سان
جوڙيل جاءِ ۾ پورا ڪيا . اهو خود پوريءَ جو ڪيڏو نه وڏو سبق هو !

بهر ڪاري ڪه همت بسته گردد ،
اگر خاري ٻيود گلدسته گردد .

روپيا رکيا ويا، ڏور ٿي جو پهريائ، قعدن سان پٽڪو ۽ ڳاڙهي جنون جي گوڏ ٻڌائي وئي. خوب سيرا ۽ مولود ۽ لاڏاڳا ويا. ٿورن ئي ڏينهن ۾ چئي چڱو ڀلو ٿيس.

انهي سال ٻاٻا هڪ ڦلاوتج عورت مائي نورخاتون ٻروچن سان ٽن چئن ورهين جي رنهي بعد شادي ڪئي. ان مان هڪ نرزند پيدا ٿيس (غلام حسين ٺاٺي) جو هينئر ٻوليس ۾ وڏو عملدار آهي. اگرچہ اسين پهريائين ارعا هواسين، پر مائي صاحب اسان کي پنهنجي پٽن وانگي سڏيو ۽ ساري عمر اسان وٽ آندائين. اسين به کيس ساڳي ماءُ جهڙو ڀيار ڪندا آهيون. هينئر سي پهچاسي ورهيه چمار اٿس ۽ مونڱ رهي نٿي آهي. شل خدا عافيت بخشيس ۽ ايمان مان هلائي!

انهي سال مان خواجہ حسن جان صاحب سرهنديءَ جو مريد آيس، جنهن الله تعاليٰ کي دائما دل ۾ ياد ڪرڻ، سچ ٻولڻ ۽ پاڪ حياتي گذارڻ جي سبق ڏئي. انهيءَ برڪت جي هدايت ڪري منهنجي زندگي هميشه ذڪر سڌري پئي، جو گذريل سٺ سالن ۾ مونڪان ڪو ڪڏو ڪم ڪو نه ٿيو آهي، هميشه سچا ۽ پاڪ باز رهيو آهيان ۽ ڪنهن تي به اڪ سيري نه ڪئي اٿم. بزرگن جي نيڪو ڪاريءَ، فضيلت ۽ عنايت جي ڪڙي ڳالهه ڪجي! مريد مٿانئس اول کان قبول ويندا هئا، ۽ جتي ڪٿي پلاءُ سيري ۽ ڀاسي، جون ڏورهيون لکي وينديون هيون. ڪوڙو نه مٿانگائي، ڀاڳ ۽ آسودائي جو سمو هو! وري اهڙو وقت اچڻ محال آهي.

ٽئين درجي ۾ اسان جو ماستر صاحب ديوان ٻر سو دل هوندو هو، جو هڪ عمر رسيدو، تجربو ڪار ۽ نيڪ انسان هو. نهايت خواهش دل ۽ ٻوڳائي هو. مسٽر ٿڌارام جو وڏو سڳو سوٽ هو. انهي وقت دستور هوندو

هو ته صبح جو ستن شروع ٿيڻ کان اڳ هندو شاگردن کان چپ صاحب جون پوڙهيون، پراڻا طور پر زبان ياد ڪرايون ۽ پڙهايون وينديون هيون، ۽ انهيءَ تي مارڪون رکيل هيون. مونکي ماستر صاحب چيو ته تون قرآن شريف جون آيتون پڙه يا ڪريما جا بيت ياد ڪر. قرآن ڪريم مون هيل تائين ڪونه پڙهيو هو، فقط نماز لاءِ ڪي نئيون سورتون ياد ڪيون هيون، سو مارڪن جي لالچ تي پنهنجي عزيز آخوند احمد جي مڪتب ۾ قرآن شريف پڙهڻ لڳس، ۽ چئن مهينن اندر سارو پڙهي ٻرو ڪيم. قرآن شريف دير سان پڙهڻ ڪري اڃا به ڪي ٿورهيون سورتون ياد اٿن. ان سان گڏ لوهارن جي مسجد ۾ مولوي ولي محمد صاحب سامتاڻي وهاريل هو، تنهن وٽان ”ڪريما“ پڙهڻ لڳس، ۽ ۴-جي پر زبان ياد ٿي ويو. آواز سريلو هوندو هو، سو نهايت شوق سان ڪريما جا فارسي بيت ڳائيندو هوس. ٻي شاگردن کان چپ صاحب جون پوڙهيون ٻڌندي سارو چپ صاحب ياد ٿي ويو.

فارسيءَ پڙهڻ جو چاهه به تڏهن جاڳيو. مولوي ولي محمد صاحب کانپوءِ مولوي شفيق محمد صاحب ڪاريائين وارو لوهرن جي مسجد ۾ آيو. ”انور نام حق“ ٻند نامو، بدائع منظوم ۽ گلستان ۽ بوستان پڙهيم. بعضي ته ڄاڻائين جي ڳوٺ مولوي عبدالواحد ڄاڻائي وٽ هليو ويندو هوس، ۽ بعضي وري ٽيڙ ۾ وڃي مولانا عبدالله صاحب جي درس ۾ داخل ٿيسو هوس. جي گدو باغ جي درويش صفت مولوي شفيق محمد صاحب جو فرزند محمد عابد پڙهندو هو. آخوند ملا نورالله حڪيم ۽ مولوي محمد مرسل سان به انهيءَ وقت ڌاري ڏيٺ ٿي، جن سان اڃا به اهو دوستي وارو رستو هلندو اچي.

العرض نه علم جي ڪم ۾ مون ڪجهه ڪيا ۽ جا ڪوڙا ڪليا.
۽ انهيءَ جو اعلاح تئين ڪيو ٿو.

شيخ سعديءَ جو هيءَ مقول هر سندن مسمان ۾ جي ڪي ياد هئڻ گهرجي.

چو شمع از بي علم بايد گداخت

ڪر بهي علم نئون خدا را شناخت.

اهي مڪتبن واريون سڪل ۽ روڻيون بدن جي سڪين ۽ ٻيون
مانئون اڃا به ياد اٿم، ۽ جڏهن ڪڏهن اهي ڏينهن دل تي ٿري ايندا
اٿم ته از خود وات لعاب سان ڀرجي ويندو آهي. ڪهڙو نه سٺو سواد
هو انهن فنن جي ۽ نس حو! دهن ۽ ذڪر حو! بيان ڪجي! حقيقت
جا ڪتاب ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت
ڪري گيت ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت
سيت اڙيءَ ۾ آڳ ڏئي ويندو ۽ وس ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت ۽ ڪتابت
سنڌي توڙي انگريزي ۽ فارسي ڪلام وسري نه ويا اٿم. ديوان حافظ
جا به اهڙي غزل به اٿم، جي اوائل ۾ پڙهيا هئم، سبحان الله! عجب
وقت هو! وري هٿ نه ايندو.

ڪرمپور واري ئي زماني ۾ مولودن، معجزن ۽ مدحن سڪن ۽ ڪتابن
جو شوق ڄاڳو، اگرچہ ان کان اڳيرو ڪيترائي مولود بابي کان سکيو
هوس، جي لکندو ويندو هوس، پڻ قرآن شريف ٿورو گهڻو پڙهيو هئائين،
پر دماغ اهڙو ڪليل هوس، جو هڪ مضمون پاڙهو هوس ته پوءِ
هاڻي پڙهي ۽ داد ڪري ويندو هو. کيس گهڻو ڪلام ياد هوندو هو،
سماع جا بيت سڀ ڄوندو هو، انهن جون ورتايون به اينديون هيس، ماهون
۽ رئين جمعي تي شاعريءَ تي وڏو شغل ٿيندو هو، جتي ڪنهن به

سندس وٽ ورائي ڪندو هوس. معراج نامو، پون جو ڪامو، فتح فقير
۽ حافظ پني جون چئن مارن سڳورن جي شان ۾ مداحون سڀئي ڪنٺ
ڪيون هوائين جهڙوڪ:

۱. هي من منهنجا سٽي مار ۽ ڏينهن دنيا ۾ ڏون ڪي چار،

۲. چارئي سرورسين سونهن، چئي جي رک محبت من.

جن جي عبارت ۽ رنگين ڪلامي عبرت ۾ وجهندڙ آهي. مون ڏاڏي
محمد صديق کان رمضان ڪنڀر وارو هرئي جو معجزو ۽ ڪانگ جو
ٻيون ڪامو ۽ ڪيترائي مولود لکيا هئا، سي پڻ کيس ياد هوا.
محبت فقير کان مله، جو ٻيو معجزو ۽ ڪانگ جو ٽيون ڪلمو لکيم،
۽ ملي هارون کان پير بادشاهه جي مدح، سي به ياد ڪري ويو.
غضب جو حافظو هوس. از انسواءِ چاچي نظام الدين (ننده) کان به ٿي
قديم مولود لکي ورتم. سي سڀ مون کان ڏاڏي حوا ۽ ضياڻي ورتا هوا.
جنهن وٽان اهي منهنجو سوٽ عباس کڻي ويو ۽ وڃي پنهنجي نار جي
کاڌيءَ تي پڙهندو هو. هڪ ڏينهن سندس پيءُ چاچي حمزه کيس ڏسي
ورتو، سو ڪاوڙ وڃان اهو ڪتاب ٿي کڻي ڪوهاڏي ۾ ڦٽو ڪيائين،
اهڙي طرح ورهن جو پورهيو اک ڇنڀ ۾ ڪٽ ٿي ويو. رمضان ڪنڀر
جي مله، جو ٻيو ڪامو، ڪانگ جي پٺي ڪلمي وانگر هڪ جواهر ٻار،
آهي، جو هيئر ناياب آهي، فقط هڪ ٻه سٿون سيني ۾ سانڍيل اٿم.

چاهي وس چڙيءَ جو، چسا عتق عقاها؟

چارئي چڪ چري ويا، حئن ڪير دزد ڪاء.

هاڙي ۾ اسان جي ماءُ ٿي مئي ڪٽ (عشقه) هوندي هئي، جا
نهایت نيڪ نمازن ۽ پڙهيل هئي. ڪيتريون ئي نياڻيون وٺس

قرآن شريف جي تلاوت ڪندڙن هيون. گهر ۾ نماز لاءِ خاص خونرت هوندي هيس. اها خونرت هن انهيءَ جاءِ تي هئي، جتي مخدوم بلال (رح) نقلي نماز پڙهندو هو.

وٽس ڪيترائي بهشي سڳي چاپسي جا ڪتاب هوندا هئا، جهڙوڪ مولودن، معجزن ۽ مدح جو مجموعو ۽ انيس الانبياء جي سون سيشي پڙهيا ۽ انهن مان ڪيترائي ياد ڪيا. افسوس جو اهو مجموعو به اڄ ڪونه ٿو ملي سگهي. ان ۾ ڪيترن ئي سنڌ جي قديم شاعرن جو ڪلام هو. اڄڪلهه ها شاعر نرال وغيره کي جهڻي پيا آهن، پر مولودن ۽ معجزن ۾ جيڪو مزو آهي، سو هرگز مدنيو ڪلام مان نه ملندو.

رمضان واڌو، سنڌ جو مشهور شاعر اديب، بابا جو دوست هو. بدن جو مضبوط ۽ خوب، ڏاڙهي ٿلڙي، ۽ مٿي تي وڏو ڦير هو ٻڌندو هو. ٻار کان پٽ ڪهي ڪنهن سان وٽ بهمان ٿي ويندو هو. حاجي محمد بچل جي دڪان ۾ لڪندو هو. مان ڪنهن ماني لکي پهچائيند هوس. منهنجي ديسي ڏسي ٺٽين ڇپايل ”هاريءَ جي مدح“ سوکڙي ڪري ڏنائين، جنهنجو هڪڙو بند اڃا تائين نه وسريو آهي.

اڌون ٺاٺڪا ٽڪون ٺاهي، نار تنهن تي ڀڙن جو وهاءُ،
وون اٿل جو ڊپ نه لاهي، هاري ڪر مڇاري ڪار.

سنڌ جي اسي عطائي شاعر رمضان ڪنڀر پڻ اسن جي خاندان جو گهڻگهرو دوست هو. پر منهنجي زماني کان گهڻو اڳي دارالبقاڏي راهي ٿي ويو هو.

ماسو عبدالڪريم پڻ چڱو روحانيت وارو هو. پاڻ سلڪاڻي بزرگ ميان غلام محمد صاحب جو خاص مريد هو. مان به ساڻس بعضي بعضي

بزرگن جي زيارت ۽ وعظ ٻڌڻ لاءِ ملڪالين ويندو هوس. بزرگن جي ڪهڙي واکاڻ ڪجي! مريد ڪين عزت وڃان ”صاحب سگورا“ ڪري سڏيندا هئا. وڏيءَ ڏيا ۽ حشمت وارا هئا، جهڙو عاليشان ڏبل هون، تهڙوئي اندر آئيني وانگر آجريل هو. ڏسندڙي هنيون پائي ٿي ويندو هو. ڪيترائي سنگم ۽ هاڙا چور سندن صحبت ۾ سڌري وڌي روحاني درجي تي پهتا. سندن آواز سوزناڪ ۽ دهشت وارو هو. جڏهن وعظ ڪندي شاه جا بيت فراق مان چوندا هئا، تڏهن سندن اکين جا نار پيا ٿيندا هئا ۽ ماڻهن ۾ سخت گريو ۽ روج راڙو پئجي ويندو هو. هنڌ ماڙيون ۽ حجرا سڀ انهيءَ درد جي دانهن ۾ گونجندا هئا. اجهو هينئر به الفاظ لڪندي اکين مان پاڪ ڪوڙها نڪري ڪلن تي ڪڙي پيا آهن. ۽ قرآن شريف جي اها آيت سگوري دل تي تري آئي اٿم، جنهن ۾ الله تعاليٰ حضرت دائود جو ذڪر فرمائي ٿو: ”يا جبال اوبي معه والطير“ اي پهاڙو ۽ پکيو! اوهين به ساڻس گڏجي منهنجي ساراه جا گيت ڪايو. ۽ پڻ سنڌ جي شاعرن جي سرتاج شهيد شاه لطيف جو هي بيت ياد اٿم:-

رجن ۽ رڙ ٿي، چن ڪرڻن جي ڪوڪ؟
ولو به ووڪ، ايءُ نال آءُ عشق جي.

رحمه الله رحمتا واسعتا.

سندن قد آور ۽ شاندار بدن تي ڊگهو ڪارو چوڻو جهولدار ساڻ ۽ سر مبارڪ تي عرق چنن مٿان زردار لونگي ڏاڍي سونهندي هئي، ۽ منهنجائن سج ورتا سماع اندرندا هئا. وعظ جو نمونو به عجيب هوندو هون. ٿورو ڳالهائي بس ڪندا هئا ۽ سوزو گداز ۽ رقت وڃان سا هي

ڪنڊا هوا ته انهيءَ وچ ۾ مولودي پنهنجي مٺيءَ آلاپ سان مولود
چوندا هواءِ هوءَ وري پاڻ عتاب جهڙي سنهي ۽ سندر آواز سان وعظ جو
سگهو اڳتي سوريٽا هواءِ اهو سا ڳيو وعظ جو طريقو علامه هدايت لاءِ
”مشتاق“ متعلوي پنهنجي ”مولود النبي“ ۾ ڏنو آهي، جو اڪثر
اڪن عالمن ۽ واعظن وٽ رائج هو.

جوڳي پنهنجي جوءِ ويا، ٿا جهڙ جهڻ نيڻ جهمن،
سخن سامڙڻ جڙا، هنڙي منجهه هسرن،
مڃو موت مسڱو، اڌ ڪا آرام لڻي.

سندن مريد پڻ مشائخ عاشق ۽ جان نڍا هوندا هئا. جڏهن ڪڏهن
مريدن جي مڙ ۾ منت ڪري، دعوتن تي چڙهندا هئا، تڏهن کين ڪنهن
تي چڙهندا هئا، پٺيان مريدن ۽ ٻين سخلن جي بهير هلندي هئي، جي
مولود چوندا ۽ زيلون ڏيند پيرين هداي هلندا ايندا هواءِ ساري نضا
انهيءَ پڙاڏي سان پرڻي ويندي هئي. عجب لطف هوندو هو. آخر پاڻ
پنهنجي سواري لاءِ محفوظ ٺهرايائون، جو پلا گهوڙا ڪهيندا هواءِ اهو
محمود محمد بچل خاصخيلي ٺاهيو هو، ۽ پنهنجي نوع جو هئو. اوستو
محمد بچل شهر جي سڀني واڏن ۽ رازن جو استاد هو، ۽ چئسمالي ۾ سخت
مهارت رکندو هو. اسان جي مسجد جي تنهي ڪنڊن تي چڪا نقاشي هن
مصور ڪئي آهي سا ڏسي ته ڇا آهي. اڄ به ائين هئي ڏسجي ڄڻ ته ڪلهه
وجود ۾ آئي آهي. ڪيس ڪيو اولاد ڪونه ٿيندو هو، يا جي ٿيندو هو ته
بچندو ڪين هو. الله تبارڪ و تعاليٰ جي مهرباني ۽ بررگن جي دعا
سان ڪيس هڪ سؤ ٽي هزار ٻار ڄائو ڇوڏي وڌو ٿيو، ۽ جنهنڪي مائٽي
اوستي جي وقت ٻار وٺي وئي، خبر نه آهي ته ڇٽو آهي يا نه!

(۱۸)

وجود ايندي عظمت جي برزخ ۾ شري در نظر آئي ۽ سڀني
هئي، جو سڀنيهن ادبي ۽ ادبي کي پڪر هائي ڪڍيا هو ۽ چاڻي سان
ايڪائيندا هواءِ منجهن ايتري در شطاطيسي اثر هوندو هو، جو مٿس
حال ۽ وجد ۾ اچي ويندا هو ۽ منجهن سڀي ذڪر جاري ٿي ويندو هو.
مون تي بزرگ جي گهڻي نورش هوندي هئي، ۽ منهنجا هڪ اڪر کين
وندا هواءِ مدرسي جي پرنسپال ۽ واري رماني ۾ قرب وچان منهنجا
مهمان ٿيا، ۽ گهڻو خوش ٿي ويا.

پاڻ سنڌي ڪلام ۾ گهڻو چيو ٿو ڏسڻ ۾ چڙهائي سوز سان
پاڻ آهي. حڪم ڪڏهن انهي خاص انداز ۾ پڙهجي، ته چگر هٿس هٿس
ڪري ڇڏي. مونکي فقط ياد آهي ۽ هي مٿي جي ڪي بيت ياد آهن،
هي هيڪ ڏجن ٿا:-

اول ڪير بيان ٿيند سار سنڌ ۾،
وڇوڙيل ڪي ڏٺو ڏٺو ڏٺو ڏٺو.
اهاڻن جي اڪنڊ ڪيا چاڪ درچاڪ،
جگر حيرا جلي ڪامي ٿيا خاڪ.
اداڙي! تو عمر مون قيد چو ڪيو؟
پنوهارن جي ڀرت جو سج مون ڏيو.
پنوهاريون هٿ ۾ ڀري ڀار ڀاڪ،
آئون ويٺي وسايان منهن مٿي خاڪ.
ملو، مرسل جڏهن اندو سڄڻ سنڌ،
هندي بهڪار کان ٿيندو ٻڌا ٻنڌ.

(۱۹)

گهڻائي سندن فيض من رتا. سندن ڪيترائي خايفاءُ هئا جن مان
 سڪن جا نالا ياد اٿس، جهڙوڪ ميان عبداللہ بمشي فقير، جو خود هڪ
 بلند پايي جو عالم هو، ۽ سيد خير شاه جالبائي وارو، جو اسان جي گهر
 ايندو ويندو هو. مولود سٺا چونڊو هو ۽ آواز نهايت مرياو هوندو
 هوس، ۽ اخلاق عظيم جو صاحب هو. ان کان موٽو هو ته وات
 تي حفيظ نبي بخش دهن ۽ فقير محمد وٽ سامهون ٿي هئي، ان دفعي
 ملڪائين کان موري تمام ٿڪجي پيس. (پنڌ ڪرڻ جو اصل ڪوچڙو
 آهيان، جو پير داقير اٿس، ميل کن پنڌ ڪريان ته هڪجي پوان،) ۽
 التوبون ٿي پيس. سو مامو عبدالڪريم مون کي خليفي نبي بخش جي
 مڪتب واري اوطاق تي وٺي ويو، جتي مصري جو شربت پسي دل کي
 آنت آيو. ميان عبداللہ بمشي پهريائين ملڪائين ۾ درس ڪرائيندو هو،
 پر پوءِ پار لڏي وڃي ويٺو، جتي سندس تدريس جاري هئي. منهنجا
 ڪرمپور جا ٻه ملا چوڪرا دوست، محمد رمضان ۽ امام بخش وٽس
 پڙهندا هئا، ۽ وڏائين ٿي دستار بندي ڪيائون ۽ پوءِ مولوي
 عبدالحق ۽ مولوي عبدالعزيز جي نالن سان مشهور ٿيا. عبدالعزيز وفات
 ڪري ويو آهي، باقي عبدالحق اڃا جئرو آهي. بمشي فقير هڪ ڀيري
 ڊي. پي. آءِ واري زماني ۾ ڪنهن خيس ڪم لاءِ مون وٽ آيو هو.
 کيس ڏسي ڏاڍي سرهائي حاصل ٿيم ۽ ڪم ڪري ڏنو مانس.

حافظ محمد صالح، صاحب ڪرامت جو هئو. سندس وڏو ڀاءُ حافظ
 ميان گل محمد اسان جي مسجد ۾ قرآن شريف پڙهائيندو هو. مڪتب
 تمام وڏو هو، جنهنڪري سندس ڀاءُ حافظ محمد صالح ۽ سندس فرزند
 حافظ محمد عالم، حافظ محمد پيريل ۽ حافظ نور محمد کيس ڪتاب ۾ مدد
 ڪندا هئا. انهن سڀني کي اسان جي هڪ شاهوڪار مائٽ حاجي سائو ڏني،
 جنهن کي پنهنجي مال ۽ دولت تي باور هوندو هو لوڏي ڪڍيو، جو
 پوءِ لڏي وڃي سئين وهڻ ۾ ويٺو. اهڙي طرح اڪبر مولوي عبدالرزاق
 صاحب بوبڪائي ۽ حافظ محمد قاسم آري سراءِ واري کي به جهڙو
 ڪري پڄاڻي ڪئي و هوائين. مولوي حافظ عبدالرزاق صاحب، مولانا
 عبداللہ ٽپڻائي جو شاگرد هو. حديث ۽ فقه جا ڪتاب بر زبان ياد هئس.
 ميان عبداللہ سگورو چونڊو هو ته ”ابا! اسان ٽيهه ورهه عام پڙهيو،
 پر استادن اسان کي ٻڌائين، ناقي اسان سو پنهنجي شاگرد کي
 فضيلت جي دستار ٻڌائي. پر اهو اسان جو شاگرد شينهن آهي. اڄ ڪلهه
 مليل تمام سهانگي ٿي پئي آهي، ۽ سڄو ٻڌو مولوي ٿيو
 ويٺو آهي.“ مولوي عبدالرزاق صاحب لنواريءَ جي درگاهه جو مريد هو.
 اگرچہ خواجه حسن جان صاحب سرهنديءَ جي صحبت ۾ پڻ گهڻو ڏٺو
 ويندو هو. جڏهن خواجه احمد زمان جي اوائلي دور ۾ ”صلوات علي
 پير لاري“ وارو فتو جا ڳايو، تڏهن ميان عبدالرزاق به قرآن ۽ حديث

جي دٻن سان انهيءَ ڳالهه جي نيم ڪٽي. ڪو. عام ڪيس حيث ۾ اري نه سگهيو. ۽ سڀ دنيا ۾ رهي ويا. ۽ حڪم ۾ ماري عالم ۽ فقير دليل بازيءَ ۾ پڇي نه سگهندا آهن. تڏهن زور هوندو اٿن تڪفير جي فتويٰ تي. سو تڪفير جي تحرير ۾ مٿس جاري ڪئي وئي ۽ انهيءَ واقعي بعد سندس وقت گهڻو گهٽجي وئي. ۽ ستنهي راهه راني ورتائين ۽ جاهلن جي جهڙپ کان چٽي سو ”واله ترجع الامور“ حافظ محمد قاسم به نيم مولوي هو. ڪيس مطالعي جو وڏو شوق هوندو هو. مون ڪيس ڏٺو هو ته ڪيئن باوجود جهانراني جي ڪتاب سان منهن لڳائي مسجود ڏينهن ويٺو پڙهندو هو.

حافظ محمد صالح ساري عمر ستوجيءَ تي اري. جوانيءَ جي جوش ۾ ڪانئس ڪي سهول ضرور ٿيون. جن لاءِ خدا ڪيس بخشيندو. باقي ساري چمار پاڪدامن رهيو. قرآن شريف نهايت صاف ۽ چٽو پڙهندو هو. ۽ شايد ”قول اورا لجن ني آوازني“ تي عمل پيرا ٿي. ترنم کان به سو ڪندو هو. سندس ٿيئي ۽ تعويذ ۾ وڏو تائير هوندو هو. هڪ دفعي ”نئين واهن“ وڃڻ ٿيو. ڏٺم ته هڪ وڏي هيانجي وارو شخص نڌي تي پئي ۽ ڀريل ٿيو پيو آهي. ۽ بيت جي مٿان چيڪي مٽي جو ٿلهو لڙو رکيو اٿس. حافظ صاحب پوءِ هڪ تيز ڪاٽي ڪڍي آيو. ۽ خوب مٽيءَ کي ايترا سبڻا جهڪ ڏنائين. ٿوري وقت ۾ مريض بالڪل چاق ۽ نوبتو ٿي پيو. سوين ماڻهون وٽس دعا لاءِ ايندا هئا. پر هو ڪنهن کان به پاڻي ڪين وٺندو هو. پهاڙي جو ڪرمپور ۾ وڃي ويٺو جتي قرآن جي حفظ لاءِ هڪ وڏو مڪتب ڪولياڻين. ۽ ڪيترائي طالب وٽس تعليم وٺند هئا. مان جڏهن ڪراچي کان ڳوٺ ويندو هوس. تڏهن ڪيس

بيادل يا آٽ تي چڙهي ملڻ ويندو هوس. ۽ سندس رس ڀري صحبت مان گهڻو حظ حاصل ڪندو هوس.

قارئین ڪرام مونکي معاف ڪندا. جو پنهنجي حڪايت ڪندي وڃي جهاجهه ۾ پيس. ”الحديث ذوشجون.“ مولودن ۽ معجزن سان گڏ مونکي ڪافين ۽ ڪالھين پڙڻ جو به وڏو شوق هوندو هو. ابتدائي اسڪول واري ٽي زماني ۾ گل خندان. امير حمزو. ممتاز دمساز الف ليلا وليلا. چار درويش. گل بڪاولي ۽ خورشيد جهڙا ڪتاب پڙهي ڇڏيا هئا.

ڪافيون اوستي محمد پچل جي دڪان تي ڳائبيون هيون. پاڻ ڪيسن اٿڻ ۾ پڙ هو. گنبت ۽ نصرپور جا ڪاريگر سڀئي سندس استادي مڃيندا هئا. اگرچہ شهر جي ماڻهن يا خود سندس ڀائيچن ڪانئس اهو هنر نه ڀرايو. ان سان گڏ علم موسيقي جو به وڏو ماهر هو. يڪتارو ۽ مدم چڱيءَ طرح وڃائي سگهندو هو. وٽس طرح طرح جا ڳائڻا ۽ گويا ايندا هئا. ۽ سڄ لڏي ڪانپوءِ وٽس راڳ جي مجلس ٿيندي هئي. جنهن ۾ شهر جا راڳيندڙ جهڙوڪ اوستو محمد امين ۽ ۽ سو پنجابي گاني لاءِ سندس بلعاري چلم مان وزم ڀرڻ لاءِ ڪٺا ٿيندا هئا.

خوب ڪچهري لڳندي هئي. ۽ زميندار روحاني ڪنهن به غزل ڳائڻ ۾ ايندا هئا. جهڙوڪ:-

۱. عاشقن جون ارل کان پنهنجي يار سان لائون لڏيون.
۲. جي هجين عاشق. ته پر سر مٿن. محبت جو وساء.
۳. دنيا ۾ دل جو مطلب. پورو ٿيو نه ڇڏيو ٿيو؟
۴. رخ تنهنجي روشن ڪيو جلوه ڪلام الله جو.
۵. رند روز شب آهن سدا. وحدت جي واديءَ ۾ غرق.

اهڙي طرح مخدوم سنڌي سوانحي جي سترهين تي عيسوي پيڙهي ۽
 ٻيا رات جي وقت دودي چنيسر ۽ سيف الملڪ جو قصو ٿيڻ ۽ دلن تي
 کائيندا هئا. ۽ ٻڌايو ته لنگڙي هئي. اهي سڀ واقعا من تي منقش
 اٿس. ڪالهيون ۽ آکاڻيون ماضي عثمان کان ٻڌندو هوس. هورات جو
 اسان جي ٻل ۾ جوڙي جي ڪائن جي ڪتر هڻندو هو ۽ مان کيس ڪانا
 سوري ڏيندو ويندو هوس. پاڻ قصو ڪندو هو. اهڙي طرح
 الف ليله و ليله جا ڪترا قصا جهڙوڪ: ملڪ عجيب، علاء الدين،
 علي بابا، چاهه، چور وغيره چاچي عباس جي والده مائي فاطمه کان ٻڌي،
 جا هڪ نهايت سنجيده متن، وڏي گهرائي عورت هئي. سندس وڏو ڀاءُ
 قاضي ميان عبدالرحمان صاحب پنهنجي تحرير نويسي ۽ ڪري آسپاس ۾
 مشهور هو ۽ اڪراڙا هوندا هئس جهڙا موتي جا داڻا، سندس ٻيو
 قاضي حاجي مائي حرا ۽ ٻئي سرور تقويٰ جي ڪري عام ۽ خاص جو
 مرجع هئي. ۽ ننڍا وڏا سندس عزت ڪندا هئا.

اوڻ ٻه اٺار، هينڙولت لٽي ويو،
 هئا هنياري ۽ وڇي، ٻه ٻه تنهنجا ٻار،
 ڪيم ڪان سنڀار، هي ٻن وه ويو.

ٽين درجي انگريزي ۾ هوس، (يعني ۱۹۱۲ع ۾) ته ڪاميٽي
 امتحان جي خنڊي طرح ٺاهي ڪري ورتي. فقط ٻه ماضي حساب ٻياري
 ڳوٺ واري ماستر محمد ادريس کان سکندو هوس. ٻي ۽ ٽي واري
 زماني ۾ ماستر مدوح کي دادو ضلع ۾ سهرواڙي (مفتش) مقرر ڪيو،
 پر ڪارڻ ثابت ٿي ڪري کيس پوئتي هٽائڻو پيو، جنهنجو گهڻو ارمان
 اٿس. مرص ادبي ۾ اهڙو سانگي اڃا پڻ آهي. سڄي لاڙڪاڻي ضلع ۾
 شاهون نمبر آيس.

شاگرد ڪائس ڪيو کائيندا هئا، مونکي تمام پائيندو هو، ڇاڪاڻ ته مان
 سڀني شاگردن ۾ برڪ هوس ۽ ڪڏهن به پهريون نمبر هٿان نه ڇڏيو.
 منهنجو دوست ڪيول موٽواڻي جو مونکي بعضي ڀيري جي به از خود
 مدد ڏيندو هو ۽ تمام هوشيار هو. انهيءَ ڪچي اوستا ۾ انگريزي
 ۾ وڏا دستڪ پڙهندو هو ۽ جو هينئر ڊاڪٽر ڪيولرام موٽواڻي جي نالي
 مشهور ٿي سافيءَ جو پوءِ لڳ، ڪولمبو ۾ وڏي عهدي تي آهي. سو به
 مونکي ٻچي نه سگهيو.

اسانجي مسڪيني ايتريءَ حد تي پهتل هئي، جو چوٿين درجي جي
 ڪتابن خريد ڪرڻ لاءِ مونکي موڪل جي وقت طغاريون ڏوٽيون پيون،
 پر ڪنهن جي اڳيان محتاجيءَ جو هٿ ڪين ٿنگيم. ڪي ڪتاب ته
 پنهنجي هٿ پاڻ لکيم، جهڙوڪ ولڪسنس آئجبرا جو پهريون حصو ۽
 گادفري سڊنس جي جاميٽريءَ جو استعمال ٻهريون حصو، جي پوءِ منهنجا
 سنگتي مون کان وٺي ويا. باوجود ايتري تڪليفن جي پنهنجي پڙهڻ کي
 جهڙيو رهيس ۽ ڪڏهن به دل شڪستو نه ٿيس.

اسڪولي نموني جي فارسي چوٿين درجي کان شروع ٿي ۽ بادستور
 صرف ۽ نحو جي قاعدن موجب ”ڪايات - لطيف“ جو ڪتاب جديد نموني
 ۾ پڙهيو ويو، جنهن هيڪاري سون تي مهاڳ جو ڪم ڏنو ۽ آئنده جي
 اڀياس جو پختو ٻاهر ٻڌو، تنهن هوندي به ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه ٻه
 ”بوستان“ انهيءَ سال پڙهي ويس.

هيڊ ماستر صاحب کي يقين هو ته مان ضرور چوٿين درجي ۾ اڪ
 وانگر پهريون نمبر ايندس، ليڪن فڪر فقط هن ڳالهه جو هو، سال پوري
 ڪرڻ بعد مبادا منهنجي تعليم ختم نه ٿي وڃي ۽ ڇاڪاڻ ته مونکي مٿي

پڙهڻ جي وسعت کان هئي. ان وقت ضلع اندر لاڙڪاڻو مدرسو ئي هو، جنهن ۾ هڪ مسلمان چوڪرو تعليم وٺي سگهيو ٿي، پر اهو مدرسو خاص زميندار طبقي ۽ وڏن ماڻهن جي چوڪرن جي تعليم لاءِ مخصوص هو. اتي هڪ غريب هاريءَ جي ٻار جو بهچڻ مشڪل هو. هيڊ ماستر دل نه هاري چيو ته هڪ انگريزي ۾ سٺن اڪرن سان درخواست لک ته اها وڏي سفارش سان لاڙڪاڻي ضلع جي ڪليڪٽر ڏانهن ڏياري موڪليان، ڇاڪاڻ جو اهو صاحب مدرسي جي بورڊ جو به پريزيڊنٽ هو ۽ گورا صاحب لکڪو مسلمانن جي تعليم ۾ گهڻو بهرو وٺندا هئا.

مون هڪ درخواست سهڻي ۽ سوزناڪ انگريزيءَ ۾ لکي ورتي، جا هيڊ ماستر صاحب زبردست سفارش سان ڪليڪٽر ڏي رواني ڪئي، آسرو ڪهڻو ڪون ٿي ڏٺو، پر الله ۾ اميد وڌيائين هئي:

ما ڪار - خویش را بخداوند کار ساز
سهر دهر، که کرم ارچها کند

سال ۱۹۱۳ع پوري ٿيڻ تي مان چوٿين انگريزي درجي جي آخري امتحان مان نهايت ڪاميابيءَ سان ٻاريس، ته رب جي لطف سان لاڙڪاڻي مدرسي ۾ فري بورڊ شپ جو آرڊر به اچي مليو. اهڙي خوشي ٿيم، جو ڪهڙن ۾ نه پيو ماڻان ۽ يڪدم تواري جي ڦڙڦوٽ ۾ لڳي ويس. لاڙڪاڻي ڏي روانگي:-

حياتي جو ٽيون دور:- حال هي هئو جو ٻائڻ لاءِ سنجيده ڪپڙا ڪون هئا، ٿلهي ٻانڌي جو پهريائين سلسل جو پٽڪو، نير ۾ ٻڌل ٻاچن ۾ ريل سٺن، سوچڪي جتي ۽ ٻڌائڻ کان ڪٽل ڊگهو ڪٽل ڪوٽ، مڙس هليو آ لاڙڪاڻي! جنهن بابت انوت چيو ويندو هو:

”هچئي هو ۾ نالو، ته گهر لاڙڪاڻو،
بيجل وانگي واليءَ در ويٺي ڪير،
پلا پيري ۾، ٻالهو ٻاند پينار جو.“

ٻاراڻا سرائي ڪپڙا ۽ قدرتي ڪتاب ٻرائي لوهي صندوق ۾ وجهي الله جي آس ڪري، گاڏيءَ ۾ ويس، ٽن چئن ڪلاڪن اندر اچي لاڙڪاڻي لک ڪير ۽ پڄاڻيندي پڄاڻيندي مدرسو الاسلام لاڙڪاڻي جي ديوارن اندر داخل ٿيس. زميندارن جا البالا ۽ خوش پوشاڪ چوڪرا منهنجي اها ابالي ۽ زولهنده حالت ڏسي اچي ڪل ۾ چڱڪيا، ڇي ”هي رئيس ۾ آيو آهي پڙهڻ!“

حقيقت ڪري هي پهريون مثال هو، جو هڪ غريب هاريءَ جو ٻار، لاڙڪاڻي مدرسي ۾ زميندارن جي ٻارن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي تعليم وٺي ۽ ساڻن گڏ ساڳيءَ ميز تي ماني ڪاٽي. اها انهن لاءِ وڏي امانت ۽ ذات هئي، جو هڪ لال ڀڄوٽ ساڻن همسري ڪري. انوقت مدرسي جو پرنسپال مرحوم قاضي جان محمد صاحب شڪار پوري هو، جو پوءِ منهنجو زبردست همرفيق ٿيو ۽ جنهن کي آئون استاد جهڙي عزت ڏيندو هوس سو مون کي ٻڌائيندو هو ته جڏهن منهنجي درخواست مدرسي جي بورڊ وٽ فري بورڊريءَ لاءِ پيش ٿي، تڏهن سڀني زميندار ميمبرن انهي سخت مخالفت ڪئي، ڇي ”هي غريبائو ٻار اسان جي اوجي اولاد سان گڏ وهندو ۽ ان ۾ اسان جي شان جي گهٽتائي ٿيندي.“ ڪليڪٽر هاسٽن صاحب، جنهن کي منهنجي درخواست جي انگريزي ۽ اڪروڙي ويا هئا، تنهن منهنجي زور سان پٺرائي ڪئي ۽ ميمبرن کي تسلي ڏياريائين ته اهڙي هوشيار ۽ ذهين چوڪري جي مقابلي ۾ پاڻ اوهان جي چوڪرن کي رشڪ ايندي ۽ ممڪن آهي ته اهي ٻن سندس ذهانت ۽ هوشياري ڏسي سڌري پون.

Portrait of
Mr. M. S. SINGH

مرحوم سان حاجي محمد دائود پوتو، والد بزرگوار مرحوم شمس العلماء دائود پوتو، جن جي تربيت ۽ نوري نظر، علامه مرحوم کي علم جو عاشق ۽ خود يادوريءَ جو مجسمو بنايو. هي فوٽو ان وقت جو ورتل آهي جڏهن علامه مرحوم پنهنجي والد صاحب کي حج تي روانو ڪرڻ لاءِ ٿلٿي کان بمبئي سڏايو هو. (سال ۱۹۳۵ع)

بهر حال ٻئي ڏينهن پنجين درجي واري ڪلاس ۾ وڃي ويٺس. چوڪرا مونکي ڏسي هڪ ٻئي کي پيا اکين جا اشارا ڏين ۽ آستين اندر پيا کلن ۽ ڪڇڪن. ڪلاس ماستر ميان ميجان علي شاهه مونکي مٿي کان وٺي پيرن تائين نهاري ڏٺو ۽ حيرت جو پٽاو بنجي پيو. مٿس قداور پورو مٿي تي اڇو پٽڪو، شهر وڏا، نڪ چتون ۽ چهنبو، سٿن جهولدار قميص مٿان قيمني واسڪوٽ ۽ پيرن ۾ چمڪدار چڪمو هوس. شاگردن کي ڪرڙي اک مان ڏٺائين. سڀ سن ڪاٿي ويهي رهيا. آخر پهرئين گهٽي جو سبق شروع ٿيو. منهنجي انگريزي ۾ قرات ٻڌي سڀئي حيران ٿي ويا. اگرچہ اهو ڪتاب منهنجو اک جو پڙهيل نه هو. سوال جواب هليو، لفظن جون هجائون پڇيون ويون، جن ۾ آئون سڀني کان ڪسر ڪٽي ويس. ۽ انهيءَ ئي ساعت ۾ پهريون نمبر ٿي ويٺس. سڀني جا ڏند چپن سان لڳي ويا. ماستر صاحب جي ارشاد تي يڪدم چنڊو ٿي ويو ۽ مون لاءِ سٺا ڪپڙا ٺهرايا ويا ۽ ٿورن ئي ڏينهن ۾ مان هڪ دهقاني شاگرد مان ڦري شهري ٿي پيس.

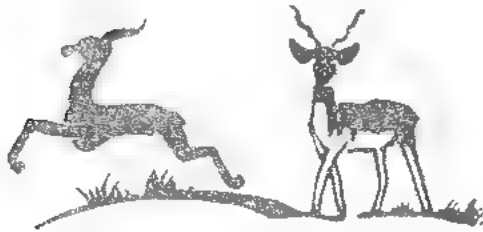
پنجين درجي ۾ چڱا شاگرد هئا. مونکي مرحوم شيخ الله بخش ۽ عزيزم غلام حسين قل جي سنگت وٺندي هئي. قل صاحب سان اها اڳوڻي آشنائي ۽ محبت اڃا هلندي اچي ۽ ڇاڪاڻ ته هواصل کان سٺن اخلاقي جو مجموعو آهي. سندس نهائين هوشيار ۽ شيرين زباني منهنجي دل ۾ گهر ڪري ويئي. هو پڻ هان مون وانگر فارغ البال ٿي ويٺو آهي، ليڪن اڄ سندس مرڪندڙ منهن ۽ دلپذير مرڪ اندر جي ڦرهيءَ تي اڪريل اٿم. نوڪريءَ جو سارو زمانو شرافت، ايمانداري ۽ پاڪداسني بي ريائيءَ سان گذاريائين، ۽ ڪنهن جي چيڙهه کي نه ويجهو نه ويو. خوشامد برآمد کان پري هو. ۽ سڀ ڪنهن کي سڄي ڳالهه چئي ڏيندو هو. افسوس جو پاڪستان جي ظهور بعد حڪومت جي ڪارپردازن سندس قدر نه ڪيو (ايمانداري جو قدر ڪٿي آهي؟) ۽

کيس ڪلهڪريءَ جي عهدي تان قبل از وقت پيشن وٺي پئي. مرحوم
مرزا قليچ بيگ صاحب جي هڪ مشهور غزل جو بند ٿو باد پوي :-

دغا بازن دغا بازي، چغل خورن تي سڀ راضي،
تڙين جي آه اڄ تازي، عجب هي دور آيو آ.

انهي وقت کهڙو محمد ايوب صاحب ٽئين درجي ۾ هو، جنهن کي
مسٽر نواز علي ”نياز“ خاص طور پاڙهيندو هو. عزيزم غلام رسول ڪيهر ۾
مرحوم سردار واحد بخش خان پٽو چوٿين درجي ۾ هو. انهيءَ زماني جو قديم
فوٽو اڃا تائين مون وٽ موجود آهي، جنهن ۾ سڀنيءَ سان گڏ بيٺو
آهيان ۽ انهيءَ زماني جا فارسي ۾ مسٽر نيڪ محمد مرحوم کان سکيل
بيت اڃا تائين ياد اٿس :-

تصوير احبابان مرا هر دم نشانی میده
آن زمان کاندر، ميان بودیم خوش بایکدگر
آنکه زمان کج روش شیشه وصل را بشکست
تا نباشد غیر ازین مارا نشانی در نظر

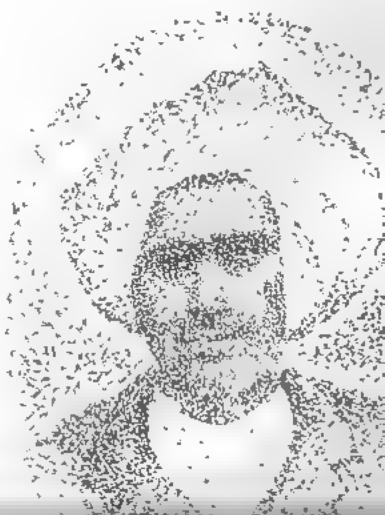
ح سان اڌ صدي اڳ سنڌ مدرسه هاءِ اسڪول لاڙڪاڻو (سال ۱۹۱۴ع)

اساچي نال ڪاٻي :- پهرين قطار (ڪرسي نمبر ۱) ۲۰۰۰۰۰ دوست محمد قادري، ۳. غلام سرور قادري، ۴. قاضي
جن محمد (برسپال) ۵. سيد ساجد علي شاهه، ۶. نيڪ محمد، ۷. نواز علي (نياز)، ۸. مسٽر صادق علي،
(ڪلارڪ) (پي قطار) ۳۴۲۰۱ ناسعلوم، ۴. فضل محمد شيخ، ۵. ناسعلوم، ۶. غلام حسين شيخ، ۷. الله بخش
شيخ، ۸. غلام نبي، ۹. غلام رسول ڪيهر، ۱۰. الله ڏنو، ۱۱. نين قطار) ۱. عمر بن محمد داؤد پوٽو (چچي پڳ ۽ سيني
تي هٿ)، ۲. سردار واحد بخش پٽو، ۳. لطف الله انڙ، ۴. ناسعلوم، ۵. غلام رسول ڦل، ۶. ۸۴۷ ناسعلوم، ۹. عبدالڪريم
انڙ، (چوٿين قطار) (۳۴۲۰۱) ۴. خانبهادر محمد ايوب کهڙو، ۵. ۰۰۰۰۰۰۰۰ (پوئين قطار) پيا شاگرد ۽ پڙهوالا.

مرحوم داؤد پوٽو، ورهين جي عمر ۾

مرحوم شمس العلماء
داؤد پوٽو، پي. اي جي
ڊگري حاصل ڪرڻ
کان پوءِ (سال ۱۹۲۱ع)

ماريندهء مجاز، گهڻي ٿوري ڏينھڙين،
هٿان ڇڏيم باز، هاري حقيقت جو.

مستر نواز علي ”نياز“ هڪ قابل قدر استاد هو. قطع وضع ۾ صاف
سٺو هوندو هو. اگرچہ مونکي پڙهائين ڪونه، پر مون تي گهڻو راز
هوندو هوس ۽ پنهنجي خاص ڪتب خاني مان سٺا سٺا انگريزي ڪتاب
پڙهڻ لاءِ ڏيندو هوم. اڃا تائين سندس پراڻي شفقت هلندي اچي. بحر
۽ قانبي تي ٻڌل شعر ٺاهڻ ۾ ماهر آهي. رب تعاليٰ شل ڏينهن ڏيس!
مطلب ته مدرسي ۾ داخل ٿيڻ بعد ٿورن ئي ڏينهن ۾ مدرسي جا
شاگرد توڙي ماستر منهنجي هوشيار۽ تي موٽ ٿي پيا ۽ بورڊنگ ۾
رهندڙ اڪثر زميندارن جا ٻار مون کان انگريزي سکندا هئا. محترم
محمد ايوب کهڙو پنهنجي اوطاق تي رهندو هو. ان سان منهنجي گهڻي له وچڙ
ڪانه هوندي هئي، ليڪن هو مونکي ٻري کان عزت ۽ پيار سان ڏسندو
هو. سندس اها دلي محبت ۽ شفقت اڃا هلندي اچي. مون سان سندس
مهرباني ۽ رغبت اڳي کان به اڳري آهي. ڪيترين ئي ڳالهين ۾ سائنس
گرندو ڀوندو آهيان ۽ بعضي بعضي ته تلخيءَ سان سچ چوندو آهيان،
پر پاڻ مون سان ڪڏهن به ڪهرو نه پيو آهي. جڏهين به کيس ملڻ
ويندو آهيان، تڏهن پيا ڪم ڇڏي به مونکي هڪدم پاڻ وٽ گهرائيندو آهي
۽ چوڪي به چوندو آهيان، تنهن کان ڪنڌ نه ڪڍائيندو آهي. هڪ
دفعي سندس ۽ قاضي فضل الله جي وچ ۾ رقابت هئڻ سبب هڪ سياسي
نظم ۾ هٿن لڳيم:-

وزارت جي وٺي آهي ڏاڍي ڏانڻي ڏنگي ڏندري،
مگر ناهي صبر ڌڙو ادي ابوب ثاني کي.

(۴)

مرحوم نيك محمد صاحب هڪ نهايت قابل ماڻهو هو. ميٽرڪ سنڌ
مدرسي مان پاس ڪئي هونئن. فارسيءَ ۾ گهڻو درڪ هوس ۽ انگريزي
پڻ عالیشان ڳالهائيندو هو. شيڪسپيئر ۽ ٻين انگريزي شاعرن جو ڪلام
گهڻي قدر ياد هوس ۽ نثر توڙي نظم جا قرا بر زبان فر فر ڪري
پڙهي ويندو هو ۽ اسان کي لکائيندو هو. فارسي شعرن مان هي بيت اڃا
تائين ياد اٿم:-

کاتب- قدرت دوسطر ابروان کج نگاشت
يا ز حيرت دست او برزید يا مسطر نداشت

شڪل ۽ شباھت ۾ مهذب، پر عادتن جو ڇيڪرو هوندو هو. گلاب
جي گلن سان ڏاڍي دل هوندي هيس. هڪ گل ڪوٽ جي ٿڙڪي جي
سوراخ ۾ هوندو هوس ته پيو هٿ ۾ هوس، جنهنڪري بار بار پيو سنڱهندو
هو. مان لاڙڪاڻي مان پنجون درجو پورو ڪري ويس، تنهنڪانپوءِ معلوم ٿيم
ته مجازي محبت ۾ ڦاٿل هو، ليڪن مجازيءَ جي ڀل انگهي اڃا حقيقي
تي پهتو ئي ڪين هو، ته عشق نهوڙي نيس ۽ پنهنجي جواني پاڻ سان وٺي
ويو. مولا تعاليٰ شال مرهيس!

ڪن چيئي پورن اهو شعر وڃي ڪيس ڏيکاريو، پر پاڻ ڪجهه به نه ڪيائين، ۽ نڪي مونسان انجي شڪايت ڪيائين. شل رب العزت ڪيس مادر-وطن جي عزت برقرار رکڻ ۽ انجي استقلال حاصل ڪرڻ جي جرئت بخشيس ۽ دنيا جي ظاهري مرتبي جي لوپ لالچ کان برطرف وڪيس!

ليڪن منهنجو خاص انس مرحوم الله بخش شيخ ۽ غلام حسين قل سان هئو، جي منهنجا همدرس به هئا.

انهن زمينداري فرزندن جا والد به مرنئي گهڻا مشفق ۽ مهربان هوندا هئا. هو وڏي ڏها ۽ حشمت جا صاحب هئا، منهنجائن شرانت ۽ وڏاڻهيائي پئي پڪندي هئي. مطلب ته هر عزت ۽ احترام جا لائق هئا. هيئن صاحبن جو خاص موتي مهربانيءَ جو هٿ هوندو هو.

۱- مرحوم قاضي خان شيخ.

۲- مرحوم پائي خان قل.

۳- مرحوم شاه محمد خان ڪهوڙو.

۴- مرحوم شاه محمد لاهوري.

۵- مرحوم الله بخش پگهيو.

۶- وڏيرو غلام قادر انڙو.

۷- شاهنواز خان پٽو.

مدرسي جي بورڊنگ هائوس جو ناظر مولوي عبدالڪريم صاحب پٽو مونکي ازحد پيار ڪندو هو ۽ پنهنجي پٽن عبدالغفور ۽ عبدالمجيد جهڙو ڪري ليکيندو هو. اڪثر پاڻ سان ڪوٺ وٺي ويندو هو، منهنجو فارسي

سان چاهه ڏسي، مونکي ”يوسف زليخا“ پاڙهه شروع ڪيائين. سر تمام مٿو هوندو هوس ۽ پئي چٽا الحان سان گڏ جي پڙهندا هواسين. ڏاڍو رس ايندو هو. هو مسجد جو پڻ امام هو ۽ سڀني بورڊرن کي پنهنجي وقت نماز جا پڙهائيندو هو. صبح جو يا عشاءَ جي نماز بعد باقاعدي دعائن سان گڏ ”سورت الملڪ“ (تبارڪ الذي بيده الملك) ٿورو ڏاڍيان پڙهندو هو، جا مونکي ٻڌي ٻڌي ياد ٿي وئي ۽ هينئر آئون هميشه صبح جي نماز بعد پڙهندو آهيان ۽ سندس روح پرفتوح ٿي رحمتون موڪليندو آهيان. ضابطو به سڌو رکڻ ايندو هوس ۽ سڀ شاگرد سندس مڃتا ۾ رهندا هئا. عجب انسان هو!

”احب الصالحين ولست منهم

لعل الله يرزقني صلاحاً“

هڪ دفعي لاڙڪاڻي ضلع جو ڪليڪٽر مسٽر هاسٽن صاحب پرنسپال صاحب جي آفيس ۾ آيو. مان جو وطن جي وچ ڪانگ هوس، سو مونکي ڏسڻ لاءِ گهرائي ورتائين. سوالن جا جواب ٻڌي ڏاڍو سرهو ٿيو ۽ قاضي جان محمد صاحب کي حڪم ڪيائين ته مونکي ڪهڙا ۽ ڪتاب جلد ڏياريا وڃن. انهيءَ اختصاص جي ڪري پاڻ شاگردن ۾ منهنجو رسوخ وڌي ويو ۽ سڀئي اڳئين کان به وڌيڪ مونکي چاهڻ لڳا.

بورڊر سڀئي زميندارن جا فرزند هئا، تنهنڪري ماني نهايت سٺي ملندي هئي. رات ڏينهن ٻوڙ پلاٽ جام ملندو هو. مرحوم مولوي عبدالڪريم صاحب ٺٽي چارٽي وقت ميز جي مهر تي وهندو هئو ۽ سڀئي فضيلت سان ڪاٺي اٿندا هئا. نشست برخاست جا دستور سڀ آڻي سکيا هواسين. هڪ دفعي قاضي صاحب اوجتو معائني لاءِ آيو. سڀني شاگردن ”مڇ مڇ“ ڪري پئي کاڌو ان سڌي طرح چيائين ته هتي ڪي ڪتا آيا ٿا ڏسجن. سڀ وائڙا ٿي ويا ۽

چيائون نه هتي ڪي ڪتا ڪون آيا آهن. هاڻ فرمايئون ته ”تڏهن هي سڄو ڪو وري ڇا جو آهي؟ سڀ سمجهي ويا ۽ اُتندڙ سڀني ڇپ پيڙي کائيندا هئا مان ننڍي هوندي کان گوشت نه کائيندو هوس، جو هڪ دفعي پنهنجي عزيزن اسانجي ڄڻ ۽ ڄڻ جي طهر تي ڏني جي ڪڪرين کائڻ ڪري دل خراب ٿي پئي ۽ پوءِ گوشت کائڻ ڇڏي ڏنم ۽ جنهنڪري مونکي مائٽ چوندائي هئا ”ٻانهن“. هڪ دفعي پنهنجي هاتو پڪري ۽ ڪي آڦري ٿيڻ تي سهر وڌيم، پر منهنجي تائين ڪاٺي نه پهتي ۽ پڪري مردار ٿي وئي. ڪڪڙ کي به شايد هڪ دفعو تڪبير وڌي هونديس، پر پئي ڀرا ايتري قدر ارمان ٿيم جو سڌڪا ڀري روئڻ لڳس، انهيڪري اڄ تائين گوشت کان نفرت هوندي آيم، پر لاچار کائيندو آهيان. مدرسن ۾ ته گوشت جي بازي هئي، سو مان به زميندارن جي پٽن وانگي مائٽس آهاري ٿي هيس.

زمينداري ڇڏي ۽ رياضي علوم، ڪوڙوئي نه لڳي، سو لاڙڪاڻي مدرسي ۾ حسابن ۽ ڏيهي لمکي کانسواءِ الجبرا ۽ اقليدس نه سيکاريو ويندا هئا. مون الجبرا لاءِ ”ولڪنس الجبرا“ جو ٻيو حصو ۽ ”گادفري مڊني جاڊيٽري“ جو ڪتاب حاصل ڪيا ۽ اهڙي ٻانهي پڙهڻ لڳس. اقليدس جا ۴۸ سڌيان اڳتي پڙهيل هئڻ، باقي مثال سڀني مفتاح جي مدد سان حل ڪري ڇڏيم. الجبرا پڻ ٻانهي ڪندو هوس، پر جيڪڏهن ڪا مشڪلات پيش ايندي هيس ته لاڙڪاڻي هاءِ اسڪول جي هيڊ ماستر مسٽر ڪوڊوسنگ وٽ ويندو هوس جو پڻ مونکي گهڻو پائيندو هو. مطلب ته هاءِ اسڪول جي معيار موجب سڀئي پنجن درجي جا ڪم پورا ڪري ڇڏيم، انهي لاءِ ته آئينده جي ترقي ۾ رخنو نه هئو. باقي لاڙڪاڻي مدرسي ۾ سنڌي جو معيار تمام بلند هو. اسانکي مرحوم مرزا قليچ بيگ صاحب جو ”مقالات الحڪمت“ پڙهايو ويندو هو، جو ”بيڪنس ايسيز“ جو نهايت عمدو ترجمو آهي. وري جو مرزا صاحب جن مناسب هنڌن تي فارسي شعر جا عهدا مثال منجهس وڌا

آهن، تن انهيءَ ترجمي جي قيمت دو بالا ڪري ڇڏي آهي. فارسيءَ ۾ ”صدحڪايت“ پاڙهي ويندي هئي، جنهن مان هيٺيان بيت اڃا ياد آيم:

۱. چوب تر را چندانکه خواهي پيچ

نشود خشک بجز آنش - راست

۲. خورش بده به دراج و کبک و حمام

که روزي به - تند همای به - دمام

۳. دل شکستن بدترین - جر بهاست

زانکه دل منظور انظار - خداست

اهي ٽي بيت منهنجي زندگيءَ جو نصب العين ٿي رهيا آهن.

لاڙڪاڻي مدرسي وارو عرصو نهايت آرام ۽ فرحت ۾ گذريو. ڄمڻ ۽ اچڙڻنهن شهر يا پسگردائيءَ ۾ نه هت (تفريح) لاءِ ڪڏ يا جدا جدا ويندا هواسين. شهر ۾ بعضي سرائي شاه محمد لاهوريءَ جي باغ ۽ بنگلي تي ۽ بعضي گهاٽو واه جي ڪپ تي نه هت لاءِ وڃبو هو يا بعضي سيٺو بازار ۾ ضروري شين جي خريد لاءِ وڃڻ ٿيندو هو. بعضي وري غلام محمد صاحب وڪيل ۽ صوبدار نبي بخش جي بنگلن تي ويندا هواسين، جي صاحب شاگردن کي گهڻو پائيندا ۽ گهڻي خاطري ڪندا هئا. لاڙڪاڻي جو شهر انهن ڏينهن ۾ تمام پرسيل ۽ چهچهي دار هوندو هو. وڏن ڏٺن تي وري پنهنجن دوستن سان ڪڏ جي سندن ڳولڻ ۾ ويندو هوس. اهڙيءَ طرح عاقل، لال، آباد ۽ شيخ قاتر خان جو ڳوٺ سڀ گهمي ڏٺا هئڻ.

وڪيشن تي ڳوٺ ايندو هوس ۽ گهر جي ڪم ڪار ۾ گام هڻي ۽ ٻائي ڀڙڻ سان ڪڏ پنهنجي اڀياس ۾ مشغول هوندو هوس. پهرين ۽ اونهاري واري وڪيشن ۾ جنن رت جو ڪڏ تي ستو پيو هوس تن ۽ هڪ عجيب

خواب ڏٺو. ڇا ٿو ڏسان ته قيامت ٻر ٻا آهي. مٿا قبرن مان اٿين، ٻيا ائين جيئن ماڪي. جون مڪيون مٿاڙي مان، سچ ڇڏي تارا سڀ تي ٻيا ڪرڻ ۽ هر هنڌ نفسي نفسي لڳي پئي آهي. انهيءَ خواب جو تعبير پنهنجي مرحوم دوست پروفيسر ظهورالدين احمدڪان پڄم، جنهن اهو پنهنجي انگريزي ڪتاب ”خوابن جي نفسيات“ ۾ درج ڪيو آهي، ۽ ڏيکاريو اٿس ته جيڪو ماڻهو قيامت جو خواب ڏسندو آهي، سو وڏي مرتبي کي پهچندو آهي. ٻهر حال انهيءَ وقت ته مون انهيءَ خواب جو وڌيڪو ڪونه وجهايو، پر اها ڳالهه سچي آهي ته:

سَلَمَڪَ نِڪوَسَت اَز بَهَارِش پيدا سَت

ٻئي ٽرم جي شروع ۾ پهرين عالمگير جنگ شروع ٿي، جنهنڪري ساري ملڪ ۾ ٿرڻو پئجي ويو. تنهن هوندي به انجو پترو خراب اثر نه ٻڌو، ڇاڪاڻ ته انوقت ماڪن ۾ باهه آمدرفت جا ذريعا ايترا گهڻا نه هئا، اگرچہ ترڪيءَ جي جنگ ۾ ڪوڙڻ ڪري، مسلمانن ”خلافت تحريڪ“ شروع ڪري ڏني، ۽ منجهن وڏو عيضان پيدا ٿيو.

قاضي صاحب جي وڃڻ کانپوءِ مرحوم عبدالغني چوڌري سنڌ مدرسي مان بدلي ٿي لاڙڪاڻي مدرسي جو پرنسپال مقرر ٿيو. تمام ڪرڙو ۽ تند مزاج هو ۽ شاگردن توڙي نڙيالن کي ڏاڍيون مارون ڇاڙهيڻدو هو. سندس اچڻ کانپوءِ زميندار چوڪرن پنهنجي روءِ سوءِ سندس اجازت بغير فوٽي ڪڍائڻ جو بندوبست ڪيو ۽ مونکي سبرائي پنهنجي وچ ۾ بهاريائون. ٻئي ڏينهن جو مسٽر عبدالغنيءَ کي خبر پئي سو ڏاڍو ڪاوڙيو. سڀني چوڪرن کي سخت ڦهه ڪڍيائين ۽ مونکي به ڪلاس ۾ جهليءَ جي رسي وهائي ڪڍيائين، پر پوءِ منهنجي هوشياري ڏسي ڏاڍو ڀڄتا ٿيس، ۽ آئنده لاءِ مونکي تمام گهڻو پائيندو هو ۽ ٻن مونکي

حسابن جي حل ڪرڻ ۾ مدد ڏيندو هو، ڇاڪاڻ ته هو رياضي دان ۽ سائنس دان هو. ۱۹۱۱ع ۾ جڏهن اتفاق سان سنڌ مدرسي ۾ آيو، تڏهن مونکي ستين درجي ۾ ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. جاميٽريءَ جو وارو هو، سو شاگردن کان هي سوال پڇيائين ته ”جيڪڏهن ٽڪنڊي جي ڪنڊ کي اڌ ڪندڙ ليڪن جي ڊيگهه معلوم هجي ته ٽڪنڊو ڪيئن ٺاهجي؟“ سڀ ائين ڪچن جيئن پٽ، تنهن تي مون هيڏانهن هوڏانهن بهاري هٿ مٿي ڪيو، چيائين ته ”بس بس، هي منهنجو شاگرد آهي.“

انهن ڏينهن ۾ اسڪولي درجا ڊسپلن ۾ مٿيا هئا، ۽ نئون سال جنوري مان شروع ٿيندو هو. سو ٻي ٽرم جي دوران ۾ هي فڪر اچي دامنگير ٿيس، ته ڇهون درجو ڪٿي ۽ ڪئن پڙهيا، سنڌ مدرستہ السلام ڪراچي جي پرنسپال کي فري بورڊري جي درخواست ڪري ڇڏي هيم، پر جواب ڪونه آيو هو. حالتون مايوسيءَ ۾ جهڙپون هجن، پر انهيءَ مالڪ تعاليٰ اڙين جي آڌار ۽ بي واهرن جي واهرن جو تڪبو هوم، ۽ دل کي آلت ڏيندو ئي آيس.

هان! مشو نويد چون واقف ند اي از سر-غيب

باشد اندر پرده باز يهي پنهان غم مخو

۽ ٻن لافاني شاهه لطيف جو بيت نظر ۾ هوم:

هل اسيدان اکب ۾ نا اسيدي نيچ،

هاڙي ڏني هيچ، آهي آزارين سين.

عين انهيءَ وقت حاجي محمد ميمڻ سيوهاڻي نوشهري مدرسي کان بدلي ٿي ٿوري وقت لاءِ لاڙڪاڻي مدرسي جو پهريون نائب مقرر ٿي آيو جو قد جو ڊگهو ۽ لوڪڙو، ننڍي سونهاري رڪندڙ، ڪرڪيٽ جو شوقين ۽ ٻاڙهن جو قابل هو، سندس والد صاحب جي اسان

جي وڏن مان واقفيت هئي. منهنجو ذهن ۽ ذڪاءَ ڏسي منهنجي بي سبي ۽ بي ڪسي جون حالتون محسوس ڪري، ڪدم نوشهره فيروز واري مدرسي جي پرنسپال (مرحوم) رئيس قاضي غلام نبي صاحب ڏي هڪ سفارش جو خط لکيائون ته مونکي مدرسي جي محمدن قديمان درهاوڻي ڀيا مان تم باقي خرچ پري اتي ڇهين درجي ۾ داخل ٿيان. ٿوري ئي وقت ۾ جواب باصواب اچي ويو ۽ مان پڇين درجي جي امتحاني نتيجي ظاهر ٿيڻ بعد، ٽيڙ ڪٽي ڦٽي راهي ٿيس.

”در بيا بان گر بشوق - کعبه جو هي زد هم
سر ز نشها گر کند خار - معيلاں غم بخور“

نوشهري مدرسي جي زندگي

”باز ميخواهم ز سر گيرم ره - پيموده را“

ڳوٺ پهچي نوشهره فيروز ڏانهن وڃڻ جي سبت ۾ لکي ويس، تياري ڪرڻ ۾ دير ڪان ٿي. ”سڄي جي مڏي، هڪ ڏندڻ پي ٿڏي“ سو ڪتاب ڪٽا ڪاٺ جي صندوق ۾ قابو ڪري، جهڙا نهڙا ڪهڙا لوه جي پيتي ۾ وجهي، رلين ۽ چادرن جو بستر ويڙهي لاڏواڪ جي ٻنهي پاسن کان ڪڙي، هلائڻ جي وچ ۾ ٽنگون ٿيڙي، اکيان جت ۽ پيدان آئون، صبح جي پهر، نوشهري روانو ٿيس.

وات تي خيري ديري جو پتن پار لنگهڻو هو. پور تيار هو. آٺ س مس گرندي گرندي ڪامون ڪاٺي پٿري تي چڙهيو. مهائن پٿري ڏڪي ٻار ۾ وڌي ۽ ونجه، ۽ ڳن هلائڻ لڳا، درياه جو جلوه ۽ جوش ڏسي دل دهلجي وئي ۽ ابي اختيار هي بيت پڙهيم:

جت سڄي نڙ پيڙ ٽڪ، پيڙ و آني ٿيلهي وڌوم،
نهر لوڏي ڪان الاهي، امن سان پهچاء ٻارا

هيءَ حياتي ۾ پهريون ڀيرو هو، جو درياه جو منهن ڏٺو هو، نه
 تنهن کان اڳ ڪيترائي دفعا ٻوڏن هوندي ٻڙي ۽ چڙهي سڀو هن
 لعل شهباز هي ميلي تي ويندا هواسين ۽ اٺن ميلن جي پاڻيءَ جي مسافري
 ڪل خوشيءَ ۾ راڳ روب ۾ گذري ويندي هئي، پر هتي ته تصويٰ اور
 هو. ڪو مائٽ ست اوڏو ڪونه هئو، نڪو ڪوڏڙ دلآسي ڏيڻ وارو.
 رڳو رب جي تاري ۽ توه هئو. جڏهن وچ درياه ۾ پهتاسين، ته ٻڙي
 سير ۾ اٻڙيئي نه، آخر الله الله ڪندي اونهيءَ مان اُڪري ٻار پياسين ۽
 باري تعاليٰ جا شڪرانا ٻڃا آنداسين.

پتن لنگهڻ کانپوءِ وري هل هلان ۽ ڪاهو ڪاهه. ڀلا، اٺاويهن
 يا تيهن ميلن، و پنڌ، سولائو آٺ جي جهوپڙن ۽ جهيڪن ڪري چيلهه ئي
 نڪر ٿي پئي. آخر هاهر ڪندي مورو ۽ ڪچيرو وات تي لتاڙيندي، سڄ
 لٽي مهل اچي نوشهري مدرسي جي اڱڻ ۾ جمل جهڪايم. ۽ سفر جو
 پهريون پاڻو پٽ ورو ٿيو، يڪدم پرنسپال صاحب کي خبر ڏني وئي ته
 ههڙن حالتن مان هڪ چوڪر جهون درجو ٻڙهن آيو آهي. قاضي صاحب
 کي اڳيئي مسٽر حاجي محمد، خط جي رستي خبر ڏني هئي، سو يڪدم
 حڪم ڏنائين ته مونکي وڃڻ هال ۾ رهايو وڃي. انهيءَ وقت ۾ مدرسي
 جي بورڊنگ ۾ ئي ڊارميٽري (خواب گه) هوندا هئا، هر هڪ ٽڪنڊڙ
 شاگرد کي ڪٽولو ڏنو ويندو هو. سو مان به هڪڙي خالي ڪٽولي تي
 هنڌ وڃائي ڀيري ٿي پئجي رهيس، جو آٺ جي ڏوڏن ڏڏڪن هڏ ڪڏ
 چور ڪري ڇڏيا هئا، ۽ هلڻ کان هلاڪ هوس.

ٻئي ڏينهن صبح جو قدرتي ٿڪ لهن بعد قاضي صاحب جي حضور ۾
 وڃي حاضر ٿيس، جنهن مونکي محمدن ڦنڊ مان هر مهيني ٽي روپيا ڏيندا
 ڪيا ۽ ڇهين درجي ۾ داخلا جو اذن ڏنائين، تنهنڪري يڪدم وڃي

ڪلاس ۾ وينس. ڪلاس ۾ چوڪرن جو چڱو تعداد هئو ۽ سڀئي ڪيڙين
 لئين ٺهيل ٺڪيل ۽ مهذب ڏسڻ ۾ ٿي آيا. پهريون ئي گهڻو قاضي صاحب
 جو هو، ڇاڪاڻ ته هو صاحب ڇهين درجي جي انگريزي ولندو هو. اصل
 پات جو ويل ۽ عليگڙهه جو پڙهيل هو. مئٽرس بت ۾ ڀريل ۽ عمدو لباس
 ڍڪيل، ننڍي فرينچ ڪٽ ڏاڙهي رکيل ۽ پيڪي دار هو. سندس
 ڪالهاڻ گنيپر، ڏنڪ وارو ۽ بلند هو ۽ حرف حرف چڀي چئي ٿي ڪڍيائين.
 سندس پيشانيءَ مان نجات ۽ نيءَ جو نور پئي بکيو، سندس گهوڙن تي
 سناڏو لڳي ويو ۽ چٽڪ سڀني مٿان چپ پئجي وئي. ڪنهن کي مجال جو
 سندس اشاري کان سواءِ ڪچي سگهي. آخر درس جو دور شروع ٿيو.
 ٿوريئي وقت ۾ منهنجي هوشياري ۽ فلك ڏسي سڀني کي تپرس وئي ويو
 ۽ انهيءَ ئي گهڻي اندر مون وڃي پهريون نمبر والاريو، اگرچہ مون
 وٽ نڪي ڪلاس جا ڪتاب هئا ۽ نڪا ڪا ڪنهن قسم جي اڳ تياري
 ڪئي هيم. قاضي صاحب نهايت خوش ٿيو ۽ يڪدم مونکي ڪلاس ۽ هال جو
 مانيٽر مقرر ڪيائين. سڄي اسڪول ۾ بورڊنگ ۾ دوم مڇي ويئي ولله الحمد!!

اين سعادت بزور - بازو نيست

تا نه بخشد خدائيءَ بخشنده

مطلب ته ٿوريئي وقت ۾ مدرسي جا ماستر توڙي شاگرد منهنجا گرويدا
 ٿي پيا، جا سڄائي ۽ محبت مون انهن ۾ ڏني، سا ڪا ورلي نظر ايندي.

بورڊنگ جي زندگي نهايت خوشگوار گذري. ماني سادي، ليڪن نهايت
 سٺي ۽ سواڊي ملندي هئي. مهيني جي ويس فقط ڇهه روپيا هوندي هئي،
 پر اڃا اهڙي خوراڪ هوند ست روپي ۾ به ڪانه ماني. برڪت ڀريو زمانو
 هو. هٿ ۾ جس ۽ شيريني هوندي هئي. وري جو هڪ بورچي پواس
 نالي ٽيوڻ ڏلو بالڪل مٺو ۽ عمدو تيار ڪندو هو. ٻوڙ ۾ ايندي ته لذت

هوندي هئي، جو ڏٺو ڪرڻ کانپوءِ به دل چوندِي هئي نه جا به ڏاڻي جي. بورچمخاني جي نظرداريءَ تي آخوند ڪريم بخش نالي سنڌي نوطن شده domicile پنجاهي هو، جو هڪ نهايت پاڪباز ۽ متقي شخص هو. مسجد ۾ نماز به اهو ئي پڙهائيندو هو، جمعي جي ڏينهن خطبي مهل وڏي درد ۽ سوز سان وعظ ڪندو هو. اکين جا ناز پيا ٿيندا هئس ۽ ايترو ڀڄ هوندو هوس جو پائڻبو هو ته چڻ نيمت جي ميدان ۾ بيٺل آهي. انهن پنهيءَ کي ڏي. هيءُ آءُ. واري زماني ۾ وري مليس. ڏاڍي حب ۽ اڪير سان پيش آيا ۽ مون به سندين وڏي مرحبا ڪئي آخوند صاحب هوءَ ستمئي وفات ڪئي. اڃا تائين سندس نوراني شڪل مونکان نٿي وسري.

بوردرسپ نيڪ نمازي هوندا هئا. پاڻ ۾ قرب ڏاڍو هوندو هون. سڳنهن جمعي رات مسجد ۾ شغل ٿيندو هو ۽ سڀ سوهائي جي نماز کانپوءِ گهڻو وقت مسجد ۾ ويٺا هوندا هئا. سيد عالم شاه (جو پوءِ پيلائي آفيسر ٿيو). محمد رمضان (جو پوءِ مولوي عبدالواحد جي نالي سان سڏجڻ لڳو ۽ عمر ڪوٽ ۽ حيدرآباد ۾ عربي پڙهائيندو هئو) ۽ آئون گڏجي مولود چوندا هواسين. منهنجو خاص سنگتي نور محمد انصاري گهيڙو گجوه وارو ۽ مرحوم محمد رمضان منهنجا ذڪريات (احوال لکندي) بيان ٿا ڪن ته مان انهن ڏينهن ۾ فجر جي نماز کانپوءِ باقاعدي مراقبي ۾ وهندو هوس ۽ بعضي بعضي ذڪر جلي يا خفي ڪندي مونکي اهڙو ته حال اچي پوندو هو، جو دنيا ۽ ماسوا جي سڌ نه رهندي هيم. چوڪرا پائيندا هئا ته مونکي جنڙيءَ ورتو آهي. پر هيءُ هڪڙي قلبي ۽ روحاني ڪيفيت هئي، جنهن ۾ اهي انوار ۽ تجربيون نزل ٿينديون هيون، جن جو بيان ڪرڻ نه جڳائي. انهيءَ زماني ۾ ڪيترائي سنڌي توڙي فارسيءَ ۾ ڪلام چيم، جي هڪ چوڙيءَ ۾ قلمبند ڪندو ويندو هوس. افسوس اها چوڙي عزيزم نور محمد انصاريءَ پاڻ وٽ رکي ڇڏي، جا هوءَ ڪائس مجذوبيءَ جي حالت ۾ گم ٿي وئي. فقط هڪ

سنڌي غزل جو ٿل ياد اٿم، جنهن ۾ پهرين ست ”گل خندان“ جي مصنف آخوند لطف الله جي هڪ بيت مان تضيمن طور ورتل آهي.

منهن ۾ تنهنجي ڪو پيارا هو تجلو نور جو،
ٿيو پس سان بهن پارل ويو جلي ڪه طور جو.

اهو غزل گرم ٿيڻ بعد ئي پيرا جدا جدا نمونن ۾ چيو اٿم ۽ هيٺيون به ٿي مصراعون اڃا ياد اٿم:

- ۱- ڪاڻ تنهنجي ڪارڻي، ووڙيم گهڻا صحرا وندر
هٿ وٺي ڏک لائيم، رولو لهي رنجور جو
- ۲- لن ترانيءَ کي ڇڏي، منهنڙو پسائج مون پرين
وصل جو وسندو ڏيو، من مهت ٿئي مهجور جو
- ۳- پاڻ دن پاسي ڀڄي، محبوب جو منظر ڏٺم،
ويو وڃڻ پردو حياءُ جو، منهن ڏٺو مستور جو

افسوس جو ڪاغذ تي نه لکڻ ڪري پيا بند نالي سوڌا وسري ويا اٿم، شايد وري ڪنهن بسط جي حالت ۾ دل تي اترجي اچن.

موضوع کان ٻاهر نه ٿيندو، جيڪڏهن چند سٽون ماسترن صاحبن جي باري ۾ لکان. ميان عبدالعزيز ٿڻيو نهايت هڪ پلو انسان هو. سنڌي لباس پائيندو هو. اندر ٻاهر هڪ جهڙو هو. سندس فرشتن جهڙي صورت ڏسي دل کي گهڻي راحت ايندي هئي. صوم ۽ صلوات جو بلڪل پائيندو هو. قاضي عبدالغفور صاحب نوشهراڻي پڻ هڪ نيڪ شخص هو. آواز چيچاڻي ۽ انگريزي سٺي ڳالهائيندو هو. مولوي امام بخش صاحب جو اسانکي فارسي پاڙهيندو هو، سوانشاءِ پردازيءَ ۾ پڙ هوندو هو. ڳالهائڻ اهڙو مٺو هوندو هوس. جو چئجي ته ويٺو ٻڌجيس. انگريزي سکڻ جو گهڻو شوق هوندو هوس، پر آچار عجيب هوندا هئس. اسٽمڪ کي ”اسٽوميچ“

ڪري، پڙهندو هو. مرحوم نصير محمد نظاماڻي ۽ مرحوم الله بخش ٽالپر جي پٿوري واري مدرسي مان سيد محمد علي شاه وٽان پڙهي هتي پنجن درجي ۾ داخل ٿيا هئا، تن ۽ منهنجي وچ ۾ انگريزي ۽ ۾ مناظرو ڪرائيندو هو ۽ اسانجي گفتگو ٻڌي پنهنجي انگريزي سڌاريندو هو. بدن جو ٿلهو ۽ نهايت لطيف هوندو هو. مرحوم قاضي صاحب رئيس علام نبوي جي فضيلت، شرافت ۽ قابليت جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي! پنهنجو مت پاڻ هو. انجو منهنجي حياتي ۾ وڏو هٿ آهي.

مونکي بابي هلائڻ وقت خرچ هڪ لاءِ فقط چوڏهن روپيا ڏنا هئا، جن مان پتن جو پاڙو به ڏنو هوم، ۽ باقي رهيل ڪتابن ۽ نوٽبڪن ۽ پهرئين مهيني جي ويسا تي خرچ ٿي ويا. اها پهرئين ۽ پهرئين رقم هئي، جا مون کي بابي کان پڙهي هئي. ان کان پوءِ سڄو طالب علمي جو وقت مون کائس پائي به نه گهري، پن کيس خرچ ڪاپار پهچائيندو هوس. مون قاضي صاحب جن سان پنهنجي ڪٽلائيءَ جو احوال ڪيو. تنهن ڇا ڪيو جو باقي بورڊنگ جو آڌ رهيل ماهيانو موجد به معاف ڪري ڇڏيائين، پوءِ هڪ مئو ٿي پنهنجي پڙهڻ کي لڳي ويس.

مرحوم قاضي صاحب جو موتي گهڻو راض هئو. اڪثر پنهنجي آفيس ۾ گهرائيندو هو، ۽ پنهنجا منڍي ۾ لکيل مضمون پڙهي ٻڌائيندو هوس، جي نهايت دلپذير هوندا هئا. هڪ دفعي ڪلاس ۾ ڪنهن موضوع تي انگريزيءَ ۾ مقالو لکڻ لاءِ ڏنائين. مون اهو مضمون اهڙي دلڪش پيرايي ۾ لکيو، جو کيس حيرت وئي وئي ۽ جڏهن هڪ ٿيس ته مون پنهنجا خيال ڪنهن تان نقل نه ڪيا آهن، تڏهن ڏاڍو خوش ٿيو ۽ اهو مضمون مدرسي جي مڻهي ماسترن ڏي مطالعي لاءِ ڏياري موڪليائين. ڇي ”اهڙو مضمون ڪو ايم. اي. پاس ٿيل به لکي ڪن سگهندو“ قاضي صاحب اها ڳالهه ٻيڙيءَ تائين مڻهيءَ کي ٻڌائيندو ۽ ساراه مان ڪين ڍاٻندو هو.

حقيقت ۾ انگريزيءَ سان منڍ کان وٺي گهڻو چاهه هوندو هوم. نوشهري مدرسي جي ڪتب خاني ۾ ڪو اهڙو ڪتاب مشڪل هوندو جو مون نه پڙهيو. ڇهين درجي جي اوائل ۾ سر سيد اميرعلي جو معرڪه الآراء ڪتاب (Spirit of Islam) ”اسلام جو روح“ پڙهڻ ۽ سمجهڻ ڪا سڀني ڳالهه نه هئي.

مئي مهيني ۾ اونهار جي موڪل ٿي. مان پيادوئي پيادو وٺ ٿي پنهنجي دوستن سند پهرل شاه (جو هن وقت خيرپور رياست ۾ وڪيل آهي) ۽ ملڪن جي وڏيرن ڇوڪرن وٽ منزلون ڪندو، ملڪن وارو پتن پار هئي، ٿڃيءَ کان باقي رستو ريل گاڏيءَ ۾ طي ڪري، ٻرڪ اسٽيشن کان ڪوٽ پٿرس. جتي تعطل جا ڏينهن گذاري جولاءِ جي شروعات ۾ گرمي سخت هجي ۽ ساڳيو رستو وٺي وري به پنڌ ٿي پنڌ نوشهري ۾ پهتس. جڏهن اهي ڪشالا ياد پوندا اٿم ۽ تڏهن حيران ٿيندو آهان. ته اهي ڏاکڻا مون ڪئن ڪڍيا! ايڏو ڪو علم لاءِ اڳانهو عشق هو، جو انجي راه ۾ ٿڪ ٿي نه ٿيندو هوم.

هيچ گه ذوق-طلب از جستجو بازم نداشت
دانه مي چيدم دران روزي که خرمن داشتم

آخر اها ڪهڙي ڏن هئي، ڪهڙي ذوق هو، جن مونکي ايتريون سحر جون سحرئون سهائون؟ انهيءَ ڪڙائيءَ ۾ ڪا اهڙي مٺائي هئي، جنهن مونکي سٺ ڪري وهڻ ٿئي ڏنو. بارخدايا! ڪهڙي هن ناليوان کي طاقت آهي، جو تنهنجا شڪرنا مڃي؟

من ازین رنج گرانبار چه لذت یابم
که باندازه آن صبر و ثباتم دادند

اسڪول جو ڪم جدیت سان شروع ٿيو. هاڻي وانگر ڪون هئو، جو اسڪول ۽ ڪاليج کلي وڃن، ۽ تنهن کان پوءِ به ڪيترائي ڏينهن

نيٽ ڪاڏي به آئي، ۽ اوساس ڀريندي ان ۾ ٽپڙن سوڌو ٽپ ڏيئي
اٿن ڏهن ڪلاڪن جي ٽڪائيندڙ مسافري ۽ بعد اچي ڪراچي ۾
ڀر گهٽ ٿيس.

ڪس نمي گويم منزل - آخر خبري
صد پيا بان بگوش و دگري در پيش است

ڇوڪرا ۽ ماستر پيا هوائون ڪاٺين. نوشهري مدرسي ۾ فقط ڇهين درجي
تائين تعليم هئي، جنهنڪان پوءِ ڇوڪرا وڌيڪ پڙهڻ لاءِ سنڌ مدرسه
الاسلام ڪراچيءَ ۾ ويندا هئا. مون کي اها جهوري رهندي هئي، ته
سال پوري ڪرڻ بعد ڪيڏانهن ويندس، پر قدرت پرده پٺيان پنهنجو ڪم
خاموشيءَ سان پئي ڪيو، جنهن جي مون کي ڪل ٿي ڪانه هئي. هيترو
ضرور چونڊس ته منهنجي دل ڪڏهن ڪان ڏڏي ۽ پورو يقين هوم ته
جڏهن وقت ڀريو، تڏهن ڪار ساز پائي ڪونه ڪو بندوبست ڪندو.

سعيءَ مادر ڪار - ما آزار - ما

ڪار ساز - ما بفکر - ڪار - ما

نيٽ آگسٽ مهيني ۾ آرڊر اچي ويو ته مون کي لاڙڪاڻي ضلع مان
سنڌ مدرسي ۾ فري بورڊري ملي آهي. اها خبر وڃ وانگر مدرسي ۾ پڪڙجي
وئي ۽ سڀنيءَ کي ڏاڍي سرهاڻي حاصل ٿي. اگرچہ ارمان به ٿين، جو
مان ستت نوشهري جا وڻ ڇڏڻ وارو هوس. مون به دير ٿي ڪان ڪئي،
پڪدم ٽپڙ ٻڌي، آٽ تي ڪمر ڪشي، وڃڻ جي تياري ڪيم. سڄي مدرسي
جا ماستر ۽ شاگرد احاطي کان ٻاهر نڪري موڪلائڻ لاءِ آيا. دوستن جي
اڪين مان پاڻي زار زار پئي وهيو. مطالب ته هڪ عبرت خير نظارو هو،
منهنجي به دل ڀرجي آئي ۽ سڀني سنگتين کي ڀاڪر پائي ۽ ٻين کي
هٿ جي اشاري سان خير باد چوندي، آٽ تي چڙهي، جر پٽيون جهاڳيندي
پڌرئين جي اسٽيشن تي پهچي، وڃي آڪاڏيءَ جي انتظار ۾ ويس.

ڇه خوش باشد که بعد از انتظاري

به آمودي رسد آسپد واری

مان جو ٿڙي ٿڙي، سفر جا ڏاڪڙا ۽ ڏولاوا ڏسندي، هتي اچي
 پهتو هوس، سو ڀانئيم ته هاڻ اطمینان ۽ راحت جي زندگي نصیب ٿيندي
 ۽ وري شهر شهر رٿو ڪون ٻوند.

”چندانکه دست و پا زدم آشفتم تر شدم

ساکن شدم، میانہ دریا کنار شد“

منهنجو حال به بي بي عائشه صديق (رضه) جهڙو هو، جا جمل جي
 جنگ کانپوءِ سڀ ڏک ڏاڪڙا وساري اچي مدينه شريف ۾ مٽڪن ٿي.

فالت عصاها واستقرت بهالنوي

كما قر عينا بالاياب المسافر

ڪم ته ڪئن هو، هر ساله تعاليٰ، مشڪل ڪي آسان ڪري ڏنو.

”ڪار مشڪل بود، ماهر خویش آسان کرده ايم“

رات جي مانيءَ جو ڪهنڊ وڳو، ۽ سڄو ڏائينڪ هال ڏي پڳو.
 ان وقت مانيءَ جا ٽي قسم هئا، ۽ ان موجب پورڊن جا به ٽي طبعا
 هئا. غريب، متوسط ۽ شاهوڪار درجي جا شاگرد جدا جدا ميزن تي وهاريا
 ويندا هئا. اهو ڪلاس بنديءَ جو طريقو ڏسي، دل کي سخت نفرت آئي.
 لاڙڪاڻي ۽ نوشهريه وارن مدرسن ۾ مسڪينن ۽ توانگرن جي وچ ۾ ڪو
 سنڌو سڙهو ڪونه هوندو هو، سڀ شاگرد پاڻ کي هڪ جهڙو ڪري
 سمجهندا هئا ۽ ذات جو ڪو لحاظ ئي ڪونه هوندو هو، جنهنڪري
 منجهن اخوت ۽ مساوات هوندي هئي. هتي ته ليکونئي آبتو هو. مال تي
 مٿاڻي هئي. فري پورڊن ۽ غريب شاگردن جو ڪاڌو تمام غليظ ۽ بي سوادو
 هوندو هو. صبح جو ٿشي جهڙي چانهه ۽ رکي ڊبل روٽيءَ جا به ٽڪر

”سنڌ مدرسته الاسلام ڪراچي“ واري زندگي

تو مڀندار ته ان قصه از خود ميگويم

گوش بزديک به آر که آوازی هست

منهن اونداهيءَ جو وقت هو، جو ڪراچي شهر جي امڏيشن تي پهتس
 مدرسو ويجهو هو، سو تانگي ڪرڻ بدران مزور کان ٽپڙ ٽاڙي کڻائي ۽
 ڪجهه پنهنجي مٿي تي رکي، اچي مدرسي جي دروازي تي پهتس. پورڊنڪ
 هائوس جي سپرنٽنڊنٽ صاحب خواجہ علي محمد کي رپورٽ ڪئي وئي،
 جنهن حال تي الحال ڪاٺ جي ڪوئي رهڻ لاءِ ڏني، ڇاڪاڻ ته
 حسن علي هائوس ۽ خيرپور هائوس ٻئي ڀريل هئا، اه ڪاٺ جي ڪوئلي
 جي قطار ما ڪٿي موقع تي هئي، جتي هينئر مردار هائوس اڏيل آهي، بي
 ڪاٺ جي ڪوئلي جي قطار وري راند جي ميدان تي هئي، جا بسبت
 وڌيڪ صحت مند ۽ روشن هئي. مان به هوندا ڪي اڻ هوند تي ترجيح
 ڏني، انهيءَ بوسل واري ڪمري ۾ توڪل ڪري رهي پيس. ان وقت
 شاه جو هي صوفياڻو قول دل تي ڪون هو.

”هونديا هوت پري، اوڏو تان اڻ هوند ڪي“

ٻن پهرن جو سڪل اڀوگي ڪٽڪ جي ماني، دال، ڀاڄي ۽ ٻي سواڊي
گوشت ۽ رات جو چانورن سان تازا ٻلاءِ دال، يا پٽڙي شروي وارو گوشت،
يا مائي اڻي ڀاڄي، يا اڌ ٻائي ملايل کير ملندو هو. مطلب ته
هڪڙي ئي ڏينهن ۾ لاڙڪاڻي ۽ نوشهري وارا چورما ۽ قورما وسري
ويا. ڀرسان متوسط ۽ اعليٰ درجي وارن کي ٻلاءِ، بريانيون ۽ پختيون
کائيندو ڏسي، غريب شاگردن جو پٽو پيو ٻائي ٿيندو هو، ڪيترا ته ٻيا
واجهائيندا هئا ته من ڪو سڻو ٽڪر پور، ٻوڙ يا ٻلاءِ سامهون دوستن
کان هلڻ پوين! مان سڪل ڍوڍن تي هريل هوس، سو مون کي ته انهيءَ
ڳالهه جي پرواهه ئي ڪانه رهندي هئي.

”اي قناعت! تون گرم گردان

ڪه واري تو هيچ نعمت نيسٽ“

رات جي مانيءَ بعد باقاعده ٿيوشن ٿيندي هئي ۽ سڀ بورڊر بلا
استثناء جي هڪ گهڻي لاءِ مدرسي جي مٿين هال ۾ هڪ ٻڪهاردار
ماسٽر جي نظرداريءَ هيٺ ڪلاس جا ڪم پڙهندا هئا ۽ پنهنجون مشڪلاتون
ماسٽر صاحب کان حل ڪرائيندا هئا. ٿيوشن کان موٽڻ بعد عشاء جي
نماز جي ڀانگ ايندي هئي ۽ سڄو نماز پڙهي، پنهنجي پنهنجي ڪوٺيءَ
ڏانهن رهي ٿيندو هو ۽ يارهين بجي ٻين وسامن تي بستري داخل ٿيندو هو.

نماز جو خاص تاڪيد هوندو هو ۽ اڪثر سڀني وقتن تي باقاعده
حاضري ورتي ويندي هئي. ان وقت مسجد جو مائٽر مسٽر علي محمد
سيال هوندو هو جو پوءِ ڊي. ٻي. آءِ. واري زماني ۾ پنهنجو شخصي
معاون (پرسنل اسسٽنٽ) ٿيو. نهايت سچائيءَ، خلوص ۽ وفاداريءَ سان
سارو وقت نڀايائين. مسجد جو خطيب مولوي عبدالرحيم صاحب منگسي
هو جو نهايت معقول شخص هو ۽ پنهنجو وظيفو تمام پابنديءَ ۽ صدق

سان بجا آڻيندو هو. هن بزرگ جو منهنجي حياتيءَ ۾ وڏو هٿ هو، جنهن
اڳتي هلي جا بجا موقع آهر سندس ذڪر ڪندو رهندس.

ٻئي ڏينهن صبح جو چهين درجي جي پهرئين حصي ۾ وڃي ويس.
انوقت ڪلاس جو ماسٽر ڊي. ٻي ڪوٽوال ڀرسي هو، جو مدرسي جو نائب
پرنسپال به هو، مگر پرنسپال ٿي. ايڇ. وائيس جي موڪل تي وڃڻ ڪري
پرنسپاليءَ جو عهدو پڻ هلائيندو هو. نهايت لائق ۽ فائق شخص هو. اگرچہ
مذهبي نقطهء نظر کان زرتشتي هو، ليڪن ٿياسافست هئڻ سبب، وٽس
مذهبي مت پيد ڪون هوندو هو، ۽ سڀني کي هڪ جهڙو ڪري ڀائيندو
هو. اڪثر چوندو هو ته الله هڪ مرڪز آهي ۽ اسين آهيون گهيري تي
مختلف ٿيڪا، جيڪي مرڪز کان برابر فاصلي تي آهن. انهيءَ وقت عمر
جو ڪڙروڊ هو، اونهاري سياري چئي ڪلهي تي رڳندو هو. سندس ڊگهي
ڌاڙهي ۽ لڙيل مڇون سندس وات ڍڪي ڇڏينديون هيون. ڪنڌ هميشه
هيٺ هوندو هوس ۽ اکيون مشعلن وانگر ٻيون ٻرنديون هيس. سندس زير لب
گفتي ۾ اڏو ته اتر هوندو هو جو ڪوبه شاگرد ساڻس گستاخ نه هئجي
سگهندو هو. ميهڙ جو هڪ چوڪرو مينهن نالي ۽ ٻيا ساڻس گستاخ هوندا
هئا، ته چوندو هوڻ ”بيوقوف چوڪرا! ويهي رهو.“ پاڻ انگريزي، تاريخ
۽ حساب سیکارييندو هو. انگريزي ۾ سخت ماهر هوندو هو.

مان کيس ٻن ڏينهن ٻئي مئٽس ۽ ادب سان سندس آڏو ويهي رهيس.
مون ڏي گهوري نهار بائين ۽ منهنجا ڪٽل ڪپڙا ۽ ڏنگي ڦڙي جتي ڏسي
قياس اچي ويس. يڪدم حڪم ڏنائين ته مون کي هڪ ڪپڙن جو وڳو ۽
ڪاري علي ڳڙهي شير وائي نما ڪوٽ ۽ هڪ ٻوٽ ڏنو وڃي ۽ سندس
اشاري تي وڃي پوئين بيهج جي آخري نشست تي ويس، جيئن اڳئين زماني
جو دستور هوندو هو ته نئين شاگرد کي پوئين جڳهه تي وهاريندا هئا. سندس
گهڻي ۾ پوئين قطار ٿي، اچي انهيءَ کان اڳين تي ويس. پيو گهڻو مسٽر

ٿرمبڪ لال مرهٽي جو هو، جو اسان جي ڪلاس کي مضمون نويسي ۽ جاميٽري سيکاريندو هو. جوان، شڪل جو ٺاهوڪو، ڪپڙن لٽن ٺهيل اڪيل، وڏن شھرن وارو، نهايت شانائتو ۽ پيڪي دار مڙس هو. ڏاڍو چتر زبان ۽ پنهنجي موضوع ۾ ماهر هو. ڪو سوال ڪلاس کان پڇيائين، جو ڪنهن کي به نه آيو. اگر ڪنندو، مونکي به ڇڏي ويو، چو ته مان اتي جي قاعدن قانونن کان واقف نه هوس، سو جواب لاءِ ڪڙوئي بيس، جنهن تي کيس ڏاڍي خار آئي ۽ ڪاوڙ مان تريءَ تي هڪ بيد جو لڪڻ وهاڻي ڪڍيائين. منهنجون ته مٿيون ئي منجهي ويون، ۽ پهرئين ڏينهن پنهنجي غفلت جو نتيجو پاٽم. سڀ نمبر لتاڙي، اچي پهرئين جڳهه تي ويس، تڏهين ڏاڍو ارمان ٿيس، ۽ ڪلاس ۾ علي الاعلان پنهنجو پچتا ظاهر ڪيائين. ۽ آئنده لاءِ منهنجي گهڻي عزت ڪرڻ لڳو، حتيٰ ڪه اسڪول کان خارج ٿيڻ بعد به جيڪڏهن مونکي ڏسندو هو، تڏهين مونکي بيهاري حال احوال پڇندو هو، ۽ گهڻو پيار ڏيکاريندو هو. سندس خارج ٿيڻ جو به هڪ عجيب واقعو آهي!

وائيس صاحب ولايت کان موٽي آيو آهي. انکان ڏوروئي وقت پوءِ مسٽر ٿرمبڪ لال جو اسان جي هڪ چڱي عمر واري همڪلاسيءَ ايراني شاگرد سيد جواد سان جهيڙو ٿي پيو، جو هڪ ڊرل مانيٽر هوندو هو ۽ وائيس صاحب کيس گهڻو پائيندو هو. حقيقت ڪري راندين جا سڀ مانيٽر توڙي ڏڏ دوستا هوندا هئا ته به کيس تمام وڻندا هئا. اڪثر رانديگر سمجهه جا ڪوتاهه ۽ ڪمن جا ڪچا هوندا آهن. سو سيد جواد ويو وائيس صاحب وٽ شڪايت ڪئي. مسٽر ٿرمبڪ لال به تر ٽڪڙ ۾ ڪلاس ڇڏي چوٽي لوڏهندو گهڙي ويو وائيس صاحب وٽ ۽ جوش ۾ چيائين ته يا جواد کي اسڪول مان ڪڍ يا منهنجي استعفا قبول ڪر. وائيس صاحب چيس ته تون ڀلي نڪري وڃ تو جهڙا گهڻيئي ماستر ملندا، پر جواد جهڙو شاگرد ڪو مشڪل

ملندم. مسٽر ٿرمبڪ لال کي ڏاڍي پڇاڻ لڳي ۽ سو پنهنجي بيعزتي ڏسي هڪدم استعفا ڏئي هليو ويو، ليڪن حقيقت ۾ مدرسي کي وري ٿرمبڪ لال جهڙو برجستو ۽ لائق ماستر ڪون مليو.

ڇهين درجي جو پهريون پارٽ ڪوٺال جي ڪري سڄي مدرسي جو نڪ ليکيو هو. سو منهنجي پهرئين ڏينهن اول نمبر وٺڻ ڪري ساري اسڪول ۾ هائس پئجي ويو ۽ ماستر توڙي شاگرد مون ڏي حيرت ۽ اچرج جي نظر سان ڏسڻ لڳا. ڪلاس جا شاگرد اڪثر وڏي عمر وارا هئا، جن مان سيد جواد جو ذڪر اڳيئي اچي چڪو آهي ۽ باقي ٻن ڄڻ جا نالا هئا: حبيب دشتي ۽ محمد رضا. پهريون سڀني ڪلاسين ۾ تڪو هو، ۽ منهنجي سائس چڱا ڀيٽي هلندي آئي، اگرچہ مون کان مارڪن ۾ ڪڏهين به ڪنهن ڪنڀاڻين ۽ بعضي ته کيس فارسي ۾ به ماري ويندو هوس، باقي مشرڪ ۾ سو مون کان فارسيءَ ۾ سرسيون مارڪون کڻي ويو، ڇاڪاڻ جو سندس مادري زبان هئي. محمد رضا هڪ خاموش، متواضع ۽ مٺو آدمي هو ۽ منهنجي سائس گهڻي محبت هوندي هئي. سنڌي شاگردن ۾ منهنجي ازغبيي رغبت سيد ميران محمد شاه ۽ مدرسي جي بانيءَ حسن علي افنديءَ (رح) جي پوٽي ۽ مرحوم خان بهادر ولي محمد (رح) جي فرزند حسن عليءَ سان هئي. ۽ هو به مونکي گهڻو پائيندا هئا. شاه صاحب سان باوجود زماني جي تقلبات ۽ بيوفائين جي، سا گهڻو پائين ۽ دوستي جو رشتو هلندو اچي.

دورستان را بنعمت ياد کردن همت است
ورنه هر نعلی بپاي خود نمرسي انگند

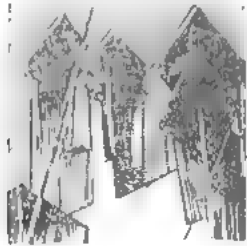
مطلب ته ٿورن ئي ڏينهن ۾ مدرسي جا اڪثر شاگرد ۽ ماستر صاحب مونکي گهڻو پائڻ لڳا. بورڊر ته ڄڻ منهنجا شاگرد بنجي پيا، حسابن

ٽوڙي ٻين ڪمن ۾ جيڪي مشڪلاتون هونديون هجن، سي مون کان حل ڪرائيندا هئا ۽ مونکي ٻياري وڃان ”ڪاڪا“ ڪري سڏيندا هئا. جيئن ڪوٽوال صاحب کي قرب وڃان ”ڪاڪا“ ڪوٺيندا هئا.

انهي زماني جا ماستر به عجيب، هڏ ڏوڪي ۽ اعليٰ خيالن جا آدمي هئا. آغا محمد خان پٺاڻ ۽ ميرزا غلام دستگير ٻئي جوشيلا جوان هئا. ٻنهي کي ترڪن سان گهڻي همدردي هوندي هئي، جنهنڪري وائيس صاحب کين گهڻو ڪين چاهيندو هو، ليڪن انهن جي برخلاف ڪري ڪجهه نه سگهندو هو، ڇاڪاڻ ته هو ٻئي بلند خيال ۽ محنتي استاد هئا. ميرزا غلام دستگير اسان کي ”سمائل“ صاحب جو ڪتاب (Self-Help) ”خود پالوي“ سنڌي ۾ ميرزا قليچ بيگ صاحب جو ترجمو ٿيل پاڙهيندو هو، ۽ نهايت جوش ۽ خروش سان ان ۾ آيل ڳالهين جي وضاحت ڪندو هو. هڪ ڀر دفعو مرحوم محمد صالح ڀٽي به سندس غير حاضري ۾ ”خود پالوي“ پاڙهي ۽ پر ان جهڙو اثر پيدا ڪري نه سگهيو. فارسي وري ميرزا سليمان صفوي پڙهائيندو هو، جو ايران جي مشهور شاهي خاندان صفوي جي اولاد مان هو. سندس والد ميرزا آصف ”مشڪين قلم“ وڏو اديب ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. ميرزا سليمان مرحوم هڪ نهايت بااخلاق ۽ بافضيلت انسان هو. ”قدرتي ميگساري“ به ڪندو هو، جنهن ڪري سندس سيکارڻ ۾ وڏي موج ۽ مستي هوندي هئي. مونکي گهڻو پائيندو هو، ۽ ايراني شاگردن کان فارسي ۾ گهڻيون مارڪون ڏيندو هو، جنهنڪري انهن کي ساڙ وٺندو هو. مون فارسي نستعليق لکڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي، مگر ان کي پختو ڪري نه سگهيس، تنهنڪري هميشه سنڌي توڙي فارسي، عربي نسخ ۾ لکندو آهيان. ۱۹۱۲ع ۽ ۱۹۱۶-۱۵ع جا اڪراڇا پاڻ وٽ محفوظ آهن.

ماسوف عليه مسٽر وائيس مونکي اوائل کان وٺي پائين لڳو. هو هفتي ۾ هڪ دفعو ڇهين درجي جي عام انگلش وٺندو هو. مونکي سڀني شاگردن کان زياده مارڪون ڏيندو هو، ۽ بعضي بعضي ته اسي يا نوي في صدي به ڏئي ڇڏيندو هو. باقي مسٽر ڪوٽوال سوٽورڙيون مارڪون ڏيندو هو. مان چونڊو هومانس ”ٽه سائين“ ڏسو وائيس صاحب کي منهنجي انگريزي پسند آهي، هو مونکي هيتريون مارڪون ڏئي ٿو، اوهين ايتري ڪنجوسائي ڇو ٿا ڪريو؟ ”برقيات چونڊو هو ته ”احمق! هو انگريز آهي، اسان ڊپٽين کي سليس، سادي، ۽ اصطلاح انگريزي لکڻ گهرجي، ته اها اسان لاءِ وڌيڪ ڪار آمد ٿيندي.“ اها سندس سونهري نصيحت مونکي ڏاڍي وڻي ۽ آئينده اجاڻي گل ڪاريءَ کي ڇڏي، سادي، سهڻي ۽ اصطلاح انگريزي لکڻ لڳس ۽ اڄ تائين سولي ۽ سادي انگريزي لکندو آهيان. ڪاليج واري حياتي ۾ پڻ اها سادي، ليڪن صحيح انگريزي ڪم آيم ۽ سڀني شاگردن خصوصاً انگريزي ادب وارن کان به سبقت کڻي ويس. اهو سڀ ڪوٽوال صاحب جي نيڪ مشورن جو نتيجو هو، پر سڀ ڳالهه ۾ مالڪ تعاليٰ جو هٿ هو:

نه کلم، نه برگ - سبزم، نه درخت سايه دارم
همه حيرتم که دهقان بزم، کار؟ کشت مارا

اسڪول جي راندين رويندين ۾ به برابر پهرو وٺندو هوس. خاص طرح صبح جو ڊرل سونڪي وٺندي هئي ۽ جڏهن ستين درجي ۾ وائينس صاحب مونڪي ”مدرسه ڪرائيڪل“ جو ايڊيٽر مقرر ڪيو، ۽ راندين کان معافي، ڏنائين تڏهن به ڊرل جو وارو نه گسائيندو هوس. هر روز شام جو اسٽيشن وارو ڦاڪ پار پئي سمنڊ جي ڪناري تي گردش ڪرڻ ويندو هوس. رات جو ڏهن بجي مهل بستري داخل ٿيندو هوس ۽ صبح جو هاڻي پنهنجن بچي اٿندو هوس اسڪول جي برج جو گهڙيال انوقت برابر پنج ڏڪ هڻندو هو. بيماريءَ بڙي کان الله تعاليٰ مونڪي محفوظ رکيو. جيڪڏهن بعضي لکڻ تي ڪٽس جو اثر محسوس ڪندو هوس، ته هاڻڪي رليءَ يا سوڙ ۾ ويڙهي ٿورو وقت لپي پوندو هوس. پگهر اچڻ تي ته توه سڀ رفع ٿي ويندو هو، تمام آڳاٽي وقت کان منهنجو نيم ٿي رهيو هو ته صبح جو ورزش، تخليه ۽ وهنجڻ کانسواءِ نيرن نه کائيندو هوس. اڃا اهو وضع هليو اچي. مطلب ته سڀڪا ڳالهه پنهنجي وقت تي ڪئي ويندي هئي، جنهنڪري ٻين ڪمن لاءِ به ڪافي فراغت ملندي هيس. اگرچہ دوستن سان مهل سرورونهي ڪبي هئي، پر اجائي ڪيچل ۽ گوڙ سان ڪانه پوندي هيس:

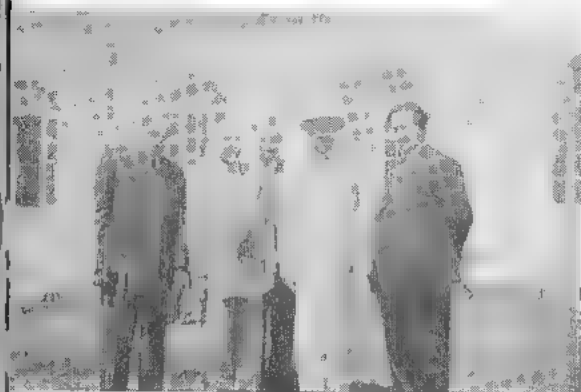
آنکس که زغوغا ترهد، واي برو!
برخاق - جهان دل بنهد، واي برو!
در دست فقير نيست نقدي جز وقت
آن نیز گر از دست دهد، واي برو!

نتيجي ۾ ڪيترائي بوردر حسان توڙي ٻين ڪمن ۾ مونڪان پنهنجون مشڪلاتون حل ڪرائيندا هئا. هڪ ٻن چئن ڪي پيسن تي به ٿيوشن ڏيندو هوس، جهڙوڪ مرحوم محمد باقر جوڻيجو ۽ ڪريم بخش ٿانوري. سيد ميران محمد شاه، حسابن ۾ بالڪل چٽ هوندو هو، تنهن کي باقاعده

(۵۷)

مرحوم شمس العلماء ۽ سندن پيا عزيز حج جي زماني ۾ احرار جو لباس پهريل سر زمين حجاز ۾ (سال ۱۹۰۰ ع)

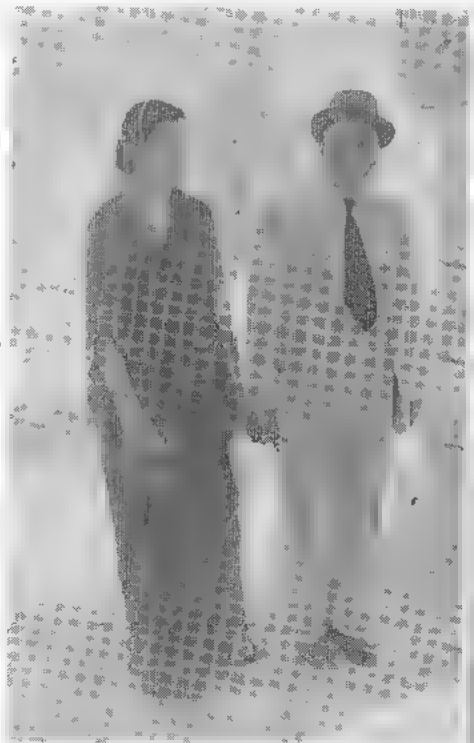
پاڪستاني خير سگالي وفد ارن ڏانهن مرحوم شمس العلماء (ساڄي کان) جي نمبر تي هيت سان (کاٻي کان) پهريون نمبر مولوي محمد سمیع پاڪستاني خير سگالي وفد جو سر ڪرده (سال ۱۹۰۳ ع)

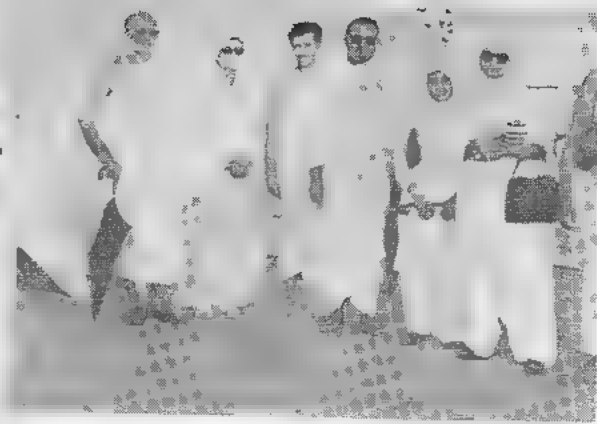

مرحوم شمس العلماء ايران جي سدا جيئري قومي شاعر، فردوسي جي تربت، مجسمو ۽ سندس ڪتبڏسي ۽ ڪجهه لکي رهيا آهن (سال ۱۹۰۳ ع)

مرحوم شمس العلماء ايران جي سياحت جي دوران ۾ هڪ علمي مجلس ۾ ڪو علمي مسئلو سمجهائي رهيا آهن.

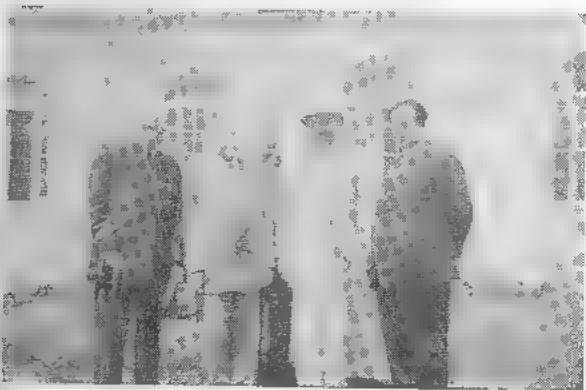
دائود پوتو، والد بزرگوار مرحوم شمس العلماء دائود پوٽو، پنهنجن پوٽن ۽ پوٽن جي وچ ۾، شمس العلماء جو وڏو صاحبزادو ۽ ميان عظيم الدين دائود پوتو سندن هنج ۾ آهي. (سال ۱۹۳۰ ع)

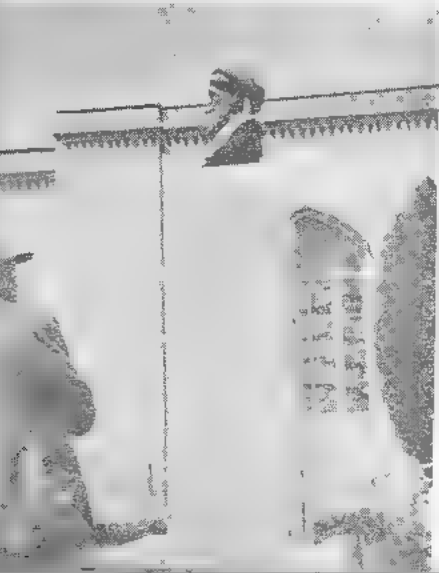
مرحوم حاجي ميان محمد
دائود پوٽو، والد بزرگوار
مرحوم شمس العلماء دائود
پوٽو، پنهجن پوٽن ۽ پوٽن
جي وچ ۾، شمس العلماء
جو وڏو صاحبزادو ۽
ميان عظيم الدين دائود
پوٽو سندن هنج ۾
آهي. (سال ۱۹۳۵ع)

مرحوم شمس العلماء ۽ سندن پيا عزيز حج جي
زمانی ۾ احرار جو لباس پهريل سر زمين
حجاز ۾ (سال ۱۹۵۵ع)

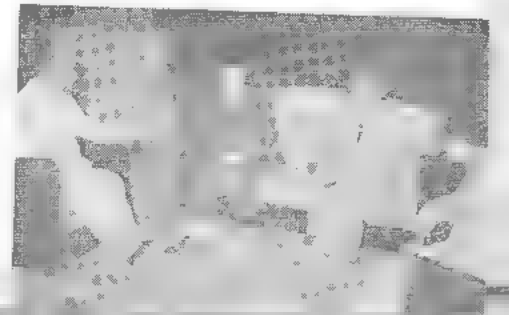
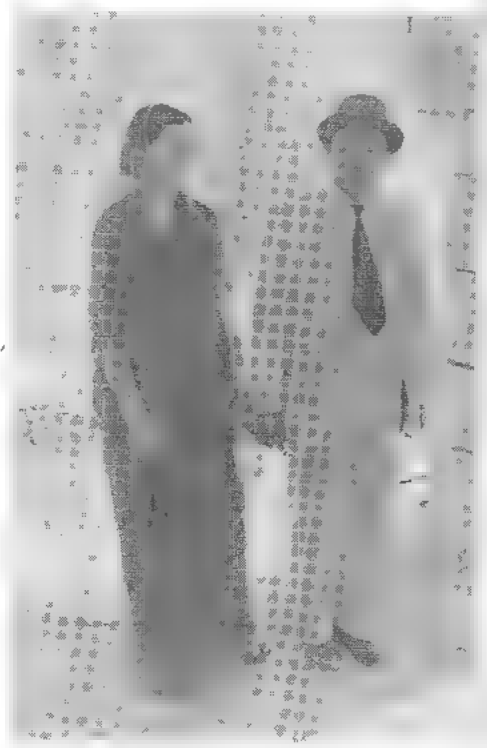
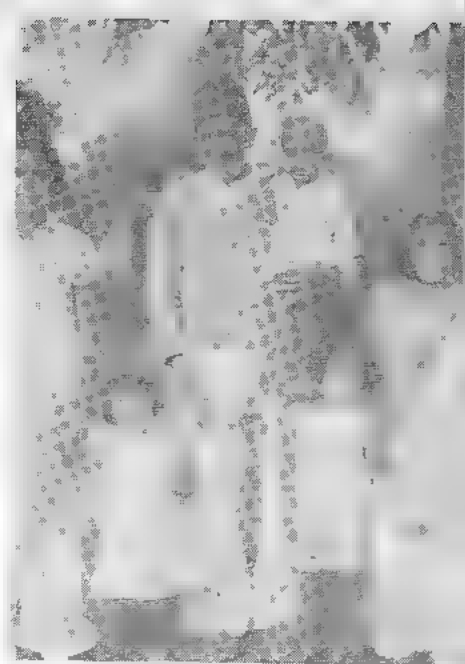
مرحوم شمس العلماء ۽
ننگم خديجه دائود پوٽو،
بحرين (خاييج فارس) جي
هڪ تاريخي مسجد جا

کنڊر ڏسي رهيا آهن. (سال ۱۹۵۵ع)
پاڪستاني حبر سگالي وفد اتر ڏانهن مرحوم
شمس العلماء (ساڄي کان) بي نمبر تي هيٺ سان
(کاٻي کان) پهريون نمبر م. وي محمد شيع
پاڪستاني حبر سگالي وفد جو سرڪردار (سال ۱۹۵۳ع)

مرحوم شمس العلماء ايران جي سدا
جيئري قومي شاعر ۽ فردوسي جي
تربيت، مجسمو ۽ سندس ڪتبو ڏسي
۽ ڪجهه لکي رهيا آهن (سال ۱۹۵۳ع)

مرحوم شمس العلماء ايران جي
سياحت جي دوران ۾ هڪ
علمي مجلس ۾ ڪو علمي
مسئلو سمجھائي رهيا آهن.
(سال ۱۹۵۳ع)

حساب سيڪاري ڏندو هوس. پاڻ اڃا به علي الاعلان ماڻهن کي ٻڌائيندو آهي ته جيڪڏهن ميٽرڪ ۽ ڪاليج جي پهرئين سال ۾ داؤد پوڻو مون کي حساب نه سيڪاري ها ته هرگز منزل کي نه پهچان ها. ڪنهن سان به وڃڻ وروڌ ڪونه هوندو هوم، سڀ ڪنهن سان ئي ڪمي هلندو هوس. بنف ۽ ڪينو منهنجي مذهب جي برخلاف هو، بلڪ ڪفر جي برابر هو :

ڪفر است در طريقت - ما ڪينه داشتن

آئين ماست سينه چون آئينه داشتن

سني توڙي شيعا، هندو خواه ڪرستان منهنجي نظر ۾ يڪسان هوندا هئا. سيد عطا حسين شاه موسوي، جو منهنجو هم ڪلامي هو، ۽ نهايت فضيلت وارو، ٿور ڳالهائو ۽ محترم هو، تنهن سان منهنجي دوستي انهيءَ وقت کان وٺي جاري آهي.

ڪفر ڪافر را و دين ديندار را

نظره دردت دل عطار را

سوال ڪرڻ يا ڪهرڻ منهنجي عادت نه هئي. ڏيڻ وٺندو هوم ۽ وٺڻ کان وٺڻ ويندو هوس، اڃا تائين اهو شيو هليو اچي :

ڏني ڏکوياءِ ان ڏني راضي رهيا،

سامي تي شا، جن ڪين ڪينائون پاڻ سان.

هڪ دفعي مرحوم شيخ قائم خان مدرسي ۾ آيو. کيس پهرين ٻي وڃي مليس. هلندي وقت مون کي هڪ روپيو به ڏيڻ چاهيائين، پر مون ادب سان انڪار ڪيو. چيو مائس ته اوهان جي شان وٿان نه آهي، جوايتري خميس رقم ڏيو. مون ننڍي هوندي جي هڪ فارسيءَ ۾ پڙهيل حڪايت

ٻڌائي مائس ته اسڪندراعظم کان ڪنهن شخص هڪ درهم جو دان گهريو، جو هن ڏيڻ نه قبوليو. ”هي منهنجي شان وٿان نه آهي.“ تنهن تي مائس عرض ڪيس ته ڀلا فلا ٿو ڪي فلا ٿو علائقو مون کي عطا ڪريو. چيائينس ته تون انهيءَ جو لائق ناهين.

غريب شاگردن جي سهائتا لاءِ وائيس صاحب بعضي بعضي ڪي چوڪرا شهر جي معمول ماڻهن ڏانهن موڪليندو هو. هڪ ڀيري مان به وند سان گڏجي مرحوم حاجي عبدالله هارون وٽ امداد لاءِ ويس، جنهنجي اڪثر خسرات رو ورياءِ تي ٻڌل هوندي هئي. مان سڀني جو سرڪردو هوس، سو مون کي ڏاڍي چنڊ ڪڍيائين، جي ”اوهان سويل ئي پنڻ تي بندرو ٻڌو آهي، اڳتي هلي ڪهڙا ڪهڙا ڪنڀ ڪوهيندا؟“ تنهن تي مون نهايت ٿور سان چيو مائس ته ! سائين ! ”بقاء تو بقاء تو بخشيدم“ اسين ٻه ٽي اوهان وٽ ڪشتو ڪئي ڪون آيا آهيون، بلڪ ڪن مستحق غريب ۽ محتاج شاگردن جي مدد لاءِ صدقو ڪهرڻ آيا آهيون. جيڪڏهن اوهان کي ڏيڻ جي نيت ناهي، ته پوءِ هروڀرو اسان جي دل جو ٿا ڏکيو؟ ائين چئي سندس ڪوٺيءَ مان نڪري آيسين ۽ اگرچہ پوءِ پاڻ پهچائي ڪيتريون ئي مڻيون ڪيائون، پر اسان پرواهه ئي ڪان ڪيس :

مبين حقير گدايان - عشق را ڪاهن قوم

شهان بي ڪمر و خسروان بي ڪلهند

اگرچہ پوءِ مرحوم مون سان گهڻي قدر بهربان رهيو، ڇا پر نساڻيءَ جي زماني ۾، ڇا ڏي-ٻي-آءِ. هئڻ وقت. پر مون کانئس ڪڏهن به غريبن لاءِ امداد نه گهري. رب جو لطف آهي، جو اڃا اها استغنا هٿان نه وٺي آهي، ۽ اها هستيءَ جي ڪهڻيا اڃا به دل کي مالا مال ڪري رهي آهي :

ز پادشاه و گدا فارغ بر محمد الله
گدای خاک در دوست پادشاه منست

۽ انهيءَ وقت کان وٺي فجر جي نماز بعد هي دعا پڙهندو آهيان :

يار رب تو چنان کن که پريشان نشوم
محتاج برادران و خويشان نشوم
بي منت مخلوق مرا روزي ده
تا از درتو بدر ديگران نروم.

۽ رب العزت ڪڏهن به ڪنهن جي در اڳيان هٿ نه ٽنگايو آهي،
پر جڏهن ڪڏهن سعيي خاطر مخلوق کي منت ڪئي اٿم، ته مجرم ئي
ٿيڻو پيو آهي. حقيقت ڪري انهيءَ يڪتا مالڪ جو در چڙهي غير جي
دروازي تي وڃڻ ئي عبوديت جي خلاف آهي :

پوريا درم پن، جن پني پورت نه ٿئي،
ننه انهيءَ جو ڳن، جو ڏئي ڏرماڻي ڪينڪي.

۽ ٻن هيٺين دعا جا ننڍي هوندي پنهنجي مرحوم چاچي نظام الدين
(ننڍهه) کان سکي هيم، سا به ٻين دعائن سان گڏ پڙهندو آهيان، اکرچ،
اها شاه جي رسالي ۾ داخل ناهي، ۽ رڳو فقيرن جي واٽان ٻڌي اٿم :

جو دم جيارين، هادي حفظ ۾ رکين،
هدايت هاشمي، مونکي ڏاٽر ڏيارين،
محتاجي مخلوق جي، قادر نه ڪارين،
آگا، عبدالطيف جي، ويل نه وسارين،
پرڪش پيارين، حاجي دران پانهجي.

جهن درجي ۾ ئي خود ياوريءَ جا سبق حاصل ٿيا، جي يا عمر
وسرڻ جا ناهن. سڀ ڪم پنهنجي هٿان پاڻ ڪندو آهيان، ۽ ٻئي تي
هرگز نه ڀاڙيندو آهيان. اهو انهيءَ عظيم الشان نالي جو اثر اٿم جو اٺ
تان لهي ڪريل لڪڙي پاڻ ڪٽندو هو، ۽ جنهن عمرو بن العاص جهڙي
زبردست فاتح کي چئي ڏنو ته :

”متي استعبدتم الناس وقد ولدتهم امهاتهم احرارا“

”او هاڻ ماڻهون کي ڪڏهن ٻانهو بنايو آهي، حالانڪ سندن مائرن
کين آزاد ڇڏيو آهي.“ انهيءَ ڪري هر حالت ۾ سچ چئي ڏيڻ ۽ ٻئي تي
ڀروسو نه ڪرڻ پنهنجي حياتيءَ جو نصب العين رهيو آهي.

هڪ دفعي وائيس صاحب سڀني بورڊرن کي ڊائيننگ هال ۾ ڪنو
ڪري ”خود ياوري“ تي ويا ڪيان ڏٺو، جي ”هر ڪنهن بورڊر کي
پنهنجي ڪمري جي پاڻ صفائي ڪرڻ گهرجي، تنهن تي منهنجو دوست
ميران محمد شاه بگڙي پيو، جي، اسين پنهنجي رهائش ۽ خوراڪ لاءِ
خرچ ڏيون ٿا، پوءِ چونفرن جو ڪم ڪريون. اهڙيءَ طرح فري بورڊن
مان الهڏني (علاء الدين) سمي مخالفت واري ۽ جنهن تي وائيس صاحب
کي ڏاڍي پڇاڻ لڳي. فري بورڊن مان فقط مون ۽ هڪ آٻاڙي جي
مسڪين چوڪري هام هئي ته اسين پنهنجي ڪوئين جي پاڻ صفائي
ڪنداسين ۽ پيو جيڪو ڪم اسان تي ڏريو ويهندو، سو خوشيءَ سان
بيجا آئينداسين. تنهن تي وائيس صاحب اسانکي برقي بٽين صاف ڪرڻ ۽
شمعدانن ۾ تيل ڀرڻ جو ڪم سونپيو ۽ پيو جيڪو اهو ڪم ڪندو هو،
تنهنکي نوڪريءَ مان ڪڍي سندس پگهار اسان کي ڏيارين. ازانسواءِ
مونکي ڪنهن ۽ ڪٿولا وائڻ ايندا هئا، سو بورڊنگ جي چنل ڪٽولن
جي وائڻ جو ڪم منهنجي حوالي ڪيائين، جنهن مان هر هڪ ڪٽولي

تي ۾ چار آنا ملندا هئا، انهيڪري ايتري قدر پيسا ٿيندا هون، جو نه فقط ڪتاب ڪٿا خريد ڪندو هوس ۽ ٻوٽ وڃڻ لاء پاڙو پڻ ڪندو هوس، جي ٻين فري بورڊرن کي مدرسي جي خبرن تي فائد مان مفت ملندا هئا، پر مهيني سر ڪجهه روپيا پنهنجي والد صاحب کي ۽ گهر جي خرچ ٻڪي لاء موڪليندو هوس، مطلب ته:

تا دسترم بود ز دم چاک گريبان
شمرندگی از خرقه پشمينه ندارم

انهيءَ سال (يعني ۱۹۱۵ع) ڇهين درجي ۾ ٽي مهينا وڌائي آئينده لاء انتهائي امتحان مارچ مهيني ۾ رکيائون، جنهنڪري مقرر نصاب کان به وڌيڪ ڪم ڪيو ويو. مونکي پاڻ بهروني مطالعي لاء ڇڱو موقعو ملي ويو. انگريزيءَ ۾ ڪيترائي چيڊا ڪتاب پڙهي ورتم. سالياني امتحان ۾ هر هڪ موضوع ۾ پهريون نمبر آيس ۽ مدرسي ۾ هيڪاري منهنجي قابليت جو ڏاڪو ڏيکي ويو، ۽ ماستر مڙا مڀ مونکي تحسين جي نظر سان ڏسڻ لڳا:

ناپرده رنج گنج ميسر نمي شود
مزد آن گرمت، جان - برادر که کار کرد

ڏاڍي جوش ۽ خروش سان ستين درجي ۾ داخل ٿياسين. اسان جهڙو هٿيار ٽولو ڪڏهن به مدرسي جي مشترڪ ڪلاس ۾ نه ويٺو هو. ايشڪ اڳئين سال ۾ شيخ عبدالستار لطف علي (هينئر پروفيسر ايم. ايل شيخ، جنهن سان منهنجي انهيءَ وقت کان الفت هلي اچي) مدرسي جو ڪرمني ڪيو هو، جو سڄي يونيورسٽيءَ جي مشترڪ پاس شده مسلمانن ۾ پهريون نمبر آيو هو ۽ چيراز پائي اسڪالرشپ کٽي هئائين.

پر ڪيترائي ڇوڪرا امتحان ۾ ناڪامياب ٿيا هئا، جهڙوڪ منهنجو مرحوم دوست عبدالرزق ميمڻ، اسان الله تنيو (نوشهري مدرسي واري ماستر عزيز الله تنيو جو مائٽ)، حامد علي ولد علامه عبدالله هالائيءَ وارو، وغيره جن کي اسان وڃي پڪڙيو ۽ کانئن گهڻي قدر ڪٽر ڪٽي وياسين.

انگريزي اسان کي خود وائيس صاحب سيکاريندو هو، جنهن جو صحيح تلفظ به صرف ونجو تي گهڻو ڏيان هوندو هو. هو صاحب مدرسي جو ٽيون پرنسپال هو ۽ عليگڙهه مان پروفيسري ڪمائي هتي آيو هو. مدرسي جيڪا نمايان ترقي هن صاحب جي ايامڪاري ۾ ڪئي، تنهنجي تاريخ شاهد آهي. ڏاڍو هڏ ڏوڪي هو ۽ هٿيار شاگردن تي ساهه ڏيندو هو. پنهنجي هٿان وڙان غريبن جي مدد ڪندو هو. پڇاڙيءَ تائين مدرسي جي خدمت ڪيائين ۽ خدمت ڪندي پنهنجا پٽ تيا ڪيائين. وائيس صاحب جو مون تي گهڻو هٿ هو ۽ جيڪي به چوندو هوسانس، تنهن کان ڪنڌ نه ڪڍائيندو هو. باقي انگريزي ۽ حسابن جو ڪم مسٽر محمد رضا شهرازيءَ جي سپرد هو، جنهنجي هٿياريءَ ۾ مهارت جو تعريف منڍ کان وٺي ٻڌندا ايندا هواسين. پاڻ اصل ايراني بهائي هو، مگر نهايت صاف دل ۽ گهڻگهرو انسان هو. جاگرافي ۽ تاريخ مسٽر نهالچند پاڙهندو هو، پر هو هڪڙو ڍپ هو ۽ اگرچہ پنهنجو وضعو پوري صريح بجا آڻندو هو، نڌ هن به سندس پڙهائي ۾ ڪو جس ڪونه هوندو هو.

”هر کسي آن ڪند که لائق اوست“

فارسي، جئن اڳي چيو ويو آهي، مرحوم مرزا سليمان صفوي پاڙهندو هو. هو وڏي ذوق جو صاحب هو ۽ فارسي پڙهائڻ ۾ وڏي دلچسپي ڏيکاريندو هو. حقيقت ۾ فارسي لاء محبتا هن ئي شخص اسان ۾ پيدا ڪئي ۽ اسان کي ايترو استعداد حاصل ٿيو، جو في البداهه فارسي ۾ شعر چئي

ويندا هواسين. هڪ دفعي ميران محمد شاهه ۽ مون ويٺي ئي ٿوري وقت ۾،
 ٺٽي ننگر بابت وڏو نظم ٺاهي ورتو ۽ جنهنجي پهرين مصرع شاه ٿي چئي،
 ته قافئي واري مصرع مون ٿي هوري ڪئي. ميران محمد شاهه اڳيئي چڱو
 شاعر هو ۽ سو مون پنهنجو مٿي جو سور به کيس ڏئي ڇڏيو. مرحوم
 ميرزا صفوي اسان کي حافظ ۽ ٻين شاعرن جا چنڊا غزل انگريزي ترجمي
 سان لکائيندو هو، جن مان اڪثر اڳيئي منهنجا پڙهيل هئا جهڙوڪ:

۱. دل ميروود ز دستم صاحبِ دلان خدا را
۲. اگر آن ترک شيرازي بدست آرد دل - مارا
۳. مستخوان زديرم بسکه عجب زاهد

نثر ۾ وري اخلاق محسنين ۽ جهڙو ادب ڪتاب رکيل هو، جو ٻن
 وڏي ذوق ۽ شوق سان پڙهندا هواسين. انهي مان نشوي جون هٿيون
 مٿون ياد اٿن، جن جي پڙهڻ ڪري اڃا به اکين مان آب ايندو آهي ۽
 دل ڏوٻي صاف ٿيندي آهي ۽ سڀ اولهه ٺهي ويندا اٿن.

ايڪه خواهي ڪڙهلا جان و آخري
 جان - خود را در تضرع آوري
 کان تضرع رابر حق قدر هاست
 و آن بها کا نجاست زاري را کجاست
 اي خوشا چشمي که آن گريان اوست
 وي همايون دل کند آن بريان اوست
 آخر هر تيري به ما خنده ايست
 مرد آخر بين مبارک بنده ايست

سحر در شاخسار - بوستانی چو خوش میگفت مرغ - همه خوانی
بر آور هر چه اندر سینه داری - سرودی ناله آهی فغانی

ستین در خی و ارو سال - میگردد * مات و گزری و بود - سپیدگو پند
سجایو * سپیدگو ساک - شانو هو - تمام زمان به اعی ساختن پهنچ - سر
* سنگ سایدی زکیا - دل آذی ثانوری * دماغ سالام رهو - دسا جی
کنهن - دل با سور مردی تی هلال - کنی - سپ ماحول مشکندو
* بهکندو نظر - بود غم حی طلب و پاں لی پچائی چذبو غوم - محنت
* مشقت منوعی طبع جو پ گوتی پنی هنی - قدرت وان سنواری ذی
هنی * جین کری سر مشکل کم آسان تی پوه - دوس دمسار هوا
استاد میر پور - ننی گلاب حی کیر واکر توی سرعی تی پور - سر
اها پوری خبر هم - کندن جی ذکر - سر ان مت - اهدو * کسان
کانشوا - مقصد حاصل ز پیدو - بنه کری - بش از - بش " باب حاج و
* دل یار - کم کی لگی ویر -

بيختر گل نباشد و بي نيشر نوش هم
تد بمر چيست، وضع چن اينچنين نه د

اونهاري جي موڪل ڳوٺ گذاري پر سياري واريءَ تعطيل ۾
پنهجي دوست سيد ميران محمد شاه زور ڀريو ته ”سرديءَ جو وقت هلي
اسان وٽ ٽيڪڙو شريف ۾ سرف ڪر ۽ مونکي پڻ حساب سيکار“ سندس
صلاح مڃي سائس ريل گاڏيءَ ۾ چڙهي راهي ٿيس. ڪٿڙ جي اسٽيشن تي
ڪا هڪ ٽڪي بنداشت، جن تي سوار ٿي وڃي ٽيڪڙو شريف پهتا. هن
مونکي اوطاق تي رهايو وڃي. منهنجي ڪمڻي خاطري ڪئي وئي ۽
ويڪشن جو سارو خرچو کڻي ورتو. رات ۽ صبح ۾ لنگهي ويو.

اين ڏينهن ۾ ٽيڪڙو جي بستي نهايت وسندڙ ۽ آباد هئي. چوڌاري
چراڳڙ ۽ سبڙون سول چيس. اولهه طرف درياهه هوس، ته اوڀر طرف
جبل، جنهنجي ڪارو ڀر سفر ان کي وڌيڪ چڻچي وارو بڻائي ڇڏيو هو.
جن ۽ شهر جي وچ ۾ رهندي خواجگان جي آرامگاهه ۽ سيدن جو مقبرو
هو، جني گهڻي سائون زيارت لاءِ ايندا ويندا هئا. ٽيڪڙو جا سيد ساوا
سنه ۽ منهنجي ڏور شاهه ميران محمد شاه جو والد سيد زين العدين شاه
عرف چڪل شاهه ۽ چاچو محمد شاه جون ئي گهڻو مهر بان هواء پڻ سنڌ
جي وڏي ادب سند شاهه ۽ سيدن جي پڳدار سيد عبدالڪريم شاه
جون ئي هيا. ميرن جي پڳدار ۽ گهڻن جا گهر هئا. سندن منهن
موڪرا، سڌو ۽ سڌو وارا هئا. سندن پٽن جي اڇيون پڳون يا زردار
لونگيون نه هئا. سندن لنگڻيون هيون. سندن شهزادو ما سفيده ڌڙو هن
سندن ڏيل کي وڌيڪ ڏيادار بڻائينديون هيون. هنن ته سندن پويين ۾
زمانن جي ڦيري آيا سونون ۽ سوڀيا نه رهن ڏني آهي. جڏهن ورهين
کانپوءِ مينن عيسيٰ جي ترست جي تلاش ۾ ٽيڪڙو مان لنگهڻو پير، نڌ هن

ڏٺو ته اها رونق ئي ڪانه هئي. سڀڪنهن هنڌ سائو لڳو ڀو هو. چن ته
ڪو راڪاس گهمي ويو آهي. سچ ته وڏن کان پوءِ سچ آهي.

مان هر روز پنهنجا ڪم ۾ پڙهندو هوس ۽ سيد ميران محمد شاه کي
۾ حساب الجبرا ۽ جاميڙي سيکاريڻدو هوس. هر جمعي جي ڏينهن فجر
نماز کانپوءِ خواجگان جي مقبري تي دعا پئڻ ويندو هوس ۽ سج ٿيل
ديوارن تي پنهنجي عقيدت جا فارسي زبان ۾ شعر لکندو هوس جي هيئر
قطعا وسري ويا اٿم.

جنن مون شروعات ۾ بيان ڪيو آهي ته اسين اتي ڏاڏي کان اٽشبندي
طريقيءَ جا آهيون اڄ. هن منهنجي ڪنهن خاص طريقي سان وابستگي
ڪانهي ۽ ڪي پيريءَ مريءَ ۾ ڪو وشواس اٿم، هوئن ته سڀني
طريقن جي بزرگن، عالمن ۽ اولياءِ الله جي وڏي عزت ۽ تعظيم ڪندو
آهيان، ليڪن انهيءَ زماني ۾ جڏهن دلي ۽ دماغي ڪنيت اور هئي
تڏهن اهي سڀ گهڻيون وڻنديون هيون ۽ شڪ يا گمان کي اندر ۾
جاء نه هئي هيئر ۾ اهو يقين اٿم ته اهي انسان، جي روز شب الله تعاليٰ
جي يادگيري ۾ گذارين ٿا ۽ جي دنيا جي لب ۽ لالچ کان دور آهن
۽ جن جو سارو وقت خلق جي هدايت ۾ خرچ ٿئي ٿو، تن جي صحبت
اڪير ۽ دعا تاثير واري آهي.

بيڪ زمانه صحبتي بها اوليا
بهر از صد سال بودن با اتقيا
گر تو سنگ صخره اي مرمر شوي
چون بصاحب دل رسي گوهر شوي.

اولياءِ الله جي ڪرامتن ۽ ڪرشن ۾ به اعتبار اٿم. جڏهن جوکي
۽ سنڀالي جي تپسيا ڪري پڻ مري اچرج جهڙا ڪم ڪري ٿا ڏيکارين.

تڏهن ٻاڪل مڪن آهي ته رسول الله (ص) جي سچن دوستدارن
جن اهڙا گراست جا ڪم مادي ٿي سگهن.

انهي وقت خواجگان جي مقدم ۾ فقط خواجہ عبدالرحمان صاحب (رح)
جي مزار هئي. منهنجو والد صاحب انهيءَ بزرگ جو مريد هئو ۽ جنهنڪري
مان به انهي روحاني ڪشش کان سندس مقبري جي زيارت لاءِ ويندو
هوس ۽ گهڻو حظ حاصل ڪندو هوس. هيءَ بزرگ پنهنجي زماني جو
وڏو اهل الله ۽ پوئل شمعن ٿي گذريو آهي. سندس فيض مان گهڻائي
ماڻهو رجي راس ٿيا ۽ سندس گراستن جون ڳالهائون عام مشهور آهن. هيءَ
روايت مون پنهنجي والد صاحب ۽ ٻين کان ٻڌي آهي.

هڪ دفعي خواجه صاحب جن سيوهڻ ۾ لعل شهباز لندرجي درگاه
تي زيارت لاءِ آيا هئا. هڪ ڪچري انوقت پئي ٽاڇ ڪيو ۽ ڏاڍي لٽي
مان پئي حالڻ شيرازيءَ جو هيٺيون غزل ڳايائين:

دل درود ز دستم صاحب لان خدا را
دردا که راز - پنهان خواهد شد آشکارا

مڏهن تال ڪندي، هيٺئين بيت تي آئي ۽

در کوي نيکنامي مارا گذر ندادند

گرتو نهي پسندي ۽ تغير ڪن قضا را

تڏهن خواجه صاحب جن ڏانهن نهاري اگر جو اشارو ڪيو ته
آنت سحر ٿي زمين تي ڪري پئي. سڀ حاضرين ۽ نس ۾ پنهنجي ويا.
جڏهن سائت ۾ آئي. تڏهن توبه تائب ٿي وڃي سندن پيرن تي پئي.
۽ بهرحال ڪندو رهيو ڇڏي وڃي شادي ڪيائين ۽ عزت هفت جي زندگي
بهر ڪرڻ لڳي.

بي ڳالهه ڪندا آهن ته هڪ سال درياه شاھ اچي نڪري ٻائڻ
لڳو. ماڻهن ۾ لڏ پلاڻ پئجي وئي. پيد پڻ ٿرئي ۾ اچي ويا ۽ اچي
خواجه صاحب جن کي اها روڻڪار ٻڌايائون. تڏهن خواجه صاحب جن
پاڻيندڙ درياه جي ڪپ تي مصلو وڃائي، ساري رات پنهنجي رب کي
ٻاڏائڻ لڳا. صبح جو ماڻهن اچي ڏسن ته درياه ڏيئون ڏئي، ٻيو وهي!

جوشنوي سخن اهل - دل مگر که خطاست

سخن شناس نه اي دلبرا خطا اينجاست

مولانا روميءَ ته انهيءَ باري ۾ صاف صاف چيو آهي ۽

کار - پاڪان را قياس از خود مگیر

گرچه مانند در نوشتن شیر شیر

جملہ عالم زمین سبب گداه شد

کسم کسی ز ابدال - حق آگاه شد

اشتمبارا دیسده بیضا نبود

نیک و بد در دیده شان یکسان نمود

همه سري بسا انبیا سر داشتند

اولیا را همه چو خود پنداشتند

کنده اسبک ما دشر ایشان بشر

ماو ایشان بسده خوابیم و خور

این نداشتند ایشان از همی

هست فرقی در میان بی منتهی

ڏهلائي صاحب ۽ سندس هم خيال ٻلي انهيءَ ڳالهه ۾ شڪ آئين!

پاڪه رونق - این کارخانه کم نشود

ز زنده همچو توتي با بسق همچو مني

مکالمی تعلیم وارو عرصو

“لختي ز حال - خويش بسپما نوشنه ايم”

مشرڪه جو اوڻو لڳو ۽ اسڪول جي تنگيءَ کان آزادي ملي. اندر ۾
طرحين طرحين نمائون اٿيون ۽ اسڪول جا ڪم، ڪاليج جي پرفرمت
فضا (ڪيل فضا) ۾ دم ڪڍڻ لاءِ دل ٽپا ڏيڻ لڳي. هر ٻي برقي ۽
ٻي سامانيءَ جي حالت ۾ ڇا ٿي ڪري سگهيس.

”کلیدِ قبر نیست در دست - کس، توانایِ مطابقِ خدا هست و بس“

ٻيا رفیق سڀ پنهنجي پوئيجي* وارا هئا کين سرڪاري ادارا يا وظيفي جي ضرورت کان هئي. انهن لاءِ تعليم جو ميدان صاف هو، مون لاءِ سنگلاخ* خارزار هو. اهي گهوڙي سوار ته مان پا پياده وهگذار هوس:

تو دستگیر شوای خضر! ای خجسته که من

پیاده می روم و همراهان سوارانند.

انوقت دستعلی مسلمان شاگردن لاء فقط چار سرکاری اسکالرشپون

هيون، مان جو سنڌ ۾ پهريون نمبر آيو هوس، سو يقين هوم ته انهن مان هڪڙي اسڪالرشپ ضرور ملندي، ليڪن انهيءَ وقت اسڪالرشپ جي ماهوار رقم رڪاوٽ ٿي. روپيا هئي، ازانسواءِ ڪاليج مان ڏنل روپيا اسڪالرشپ مان جي اميد هئي، پر تڏهن روپين مان ڇا ٿو سري ۽ ڪاليج جون گريون فيون ۽ هاسٽل ۾ رهائش جو خرچ ڪري مئج مان ڪن ٻن روپين ها، تنهنڪري هاسٽل جي عسي زندگي جو خيال لاهي ڇڏيم. ازانسواءِ گهر جي توڻ کي پڻ منجن ڏيڻو هوم، هن انهيءَ حصي ۾ حصي ۾ الاهي هٿ ڪم جي پردي مان مويدا ٿيو. مرحوم مولوي حاجي عبدالرحيم صاحب سڄي نيت سان آڇ ڪئي ته اچي اسانوت ره، جيڪڏهن هي صاحب اها راه ۽ بزرگ منشي انهي وقت نه ڏيکاري ها ته هوند آوارو ٿي وڃان ها.

من بسر - منزل هنگامی که خود پدرم را

قطعه ابن مرعاه با مرغ - سلیمان کردم

مولوي صاحب باقبايل سني مسجد جي سامهون هڪ ۾ طبعان جون ٻه
۾ رهندو هو، ۽ مان هيٺ رهندو هوس. ماني ٿيڪي حال سارو مون کي
سندس گهرن ايسري هئي. ماڻهن جو هڪ اسيمبلي ۽ ٻيو سارا انهن
هو. پنهنجي مذهبي محفلن جي سلسلي ۾ زور ڏيندا آهن.
۽ پڻ مولانا غلام محمد صاحب ماڳن تي جي صحبت مان ڪونهت حاصل
ڪيو هائين. مظمني جو گهڻو شوق هوندو هوس. وائيس صاحب وٽ به
گهڻي چڱي هلندي هيس، جاڪاڻ ۾ اڪثر پوردر سني دوندو هوا ۽
اسڪول توڙي پورڊنگ ۾ پوري اخلاقي ضابطي رکڻ ۾ مولوي صاحب جو
گهڻو وڏو هٿ هوندو هو. باوجود اهڙي رسائيءَ جي هو کوٽي نه هوندو
هو ۽ فقده بيڪارڻ، خطابت ۽ امامت جي ترس ادائي پوري طرح سان
ڪندو هو. اگرچہ جوشڪرا سائنس فزالت ۾ ڪندا هئا. صبح چونجهر نماز

بعد قرآن شريف جو ترجمو سيڪاري ٿيو هو ۽ اڪثر شمس العلماء نذير احمد صاحب واري حمائل سندس هٿ ۾ هوندي هئي. مڪي ذوق وارا شاگرد جهڙوڪ مرحومان نصير الدين نظاماڻي ۽ مير المديح بخش خان ڏاڍي ۽ علي محمد سيال ۽ مان باقاعدي انهيءَ درس جي حلقي ۾ حاضر هوندا هواسين. سڀني سڪن جو ذوق به انهيءَ ريت پيو. جمعي نماز کان اڳ وعظ ٿين. نموني ڪندو هو ۽ سندس تقرير دلپذير هوندي هئي. قرآن شريف جي قرئت هڪ خاص لهجي ۾ ڪندو هو ۽ سندس الحان به سويچارو هو. اڪثر عشا ۽ جمعي جي رڪعتن ۾ ”قم الصلوة“ ۽ ڪهف وارو پويون رڪوع پڙهندو هو، جي سڀني جي دل ۾ ڏي ويا.

مطلب ته مولوي صاحب پنهنجو ست پاڻ هو ۽ قدامت جو جامع هو. سندس وڌيڪ احوال اڳتي جاءِ بچاءِ ايندو. مونکي پڻ وانگر ڀائيندو هو ۽ مان به سندس خدمت کان ڪين ڪانڌو هوس، اگرچہ اردو سان ڪو دلچسپي ڪندو هوندس ته ڪا اڄ تائين ٿي، تڏهن به مون سندس ذڪر ڪيترائي اردو ڪتاب سنڌي ۾ ترجمو ڪيا. جهڙوڪ تفسير حقاني يا روزي جو علم سر سوارو، ٽنهي ڪتابن جو سلسلو ۽ ارڪان اسلام، جي سڀ ڊرائي ۽ شمس نموني ۾ لکيل هئا. انهي ڪري اردو ۾ محاورو ٿي وڃي، هر پروفيسر محمد علي جو مشهور ادبي ڪتاب ”دين و دانش“ سوليءَ طرح پڙهي ۽ سمجهي ويندو هوس، اڄ به ڪي به ٻين جي مشق نه ڪري ۽ جي اردو ۾ ڪم نه ڪري، اڄ به اردو تقرير توڙي تحرير ۾ انهيءَ ڪتاب محسوس ٿي اٿي، جيتري هڪ ڏک ڪيائين. سي هوندي هئي، خدا جي مهرباني اهي جو عربي، فارسي، انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ چڱيءَ طرح پنهنجي خيالن جو تعبير ڪري سگهندو آهيان، پر جيڪڏهن اردو ۾ ڪير تقرير لاءِ چوندم ته ڇڻ ته مٿم چپ ڪري. زبان ٿي نه اڪمدي.

تاريخ ۲۰ جون ۱۹۱۷ جي ڏيارام چينل سنڌ ڪاليج جو پهريون لٽر شروع ٿيو. ڏاڍي اتساهه ۽ هيچ سان داخلو ورتو. سڀني پروفيسرن ۾ اها خبر بجلي وانگر پکڙجي وئي، ته هونري قسم جي ذهني نواز ڪاليج اندر قدم رکيو آهي. سڀني مون ڏي چاهه سان تيار ٿي لڳا، ۽ ڏينهن ڏينهن سندن توجهه مون ڏانهن وڌندو رهيو. سالي مشڪلاتون پڻ گهڻي قدر حل ٿي ويون. اسڪالرشپن جي علاوه ڪاليج جي پارسن شاگردن پڻ ۾ مڙي مون لاءِ هڪ ماهوارو چنڊو مقرر ڪري ڇڏيو، جنهن جي ۱۰۰ اي. سي. آخر تائين ڏيندا آيا. مان پارسن قوم جو انهيڪري ازخود ڪرگرذر آهيان. مولا پنهنجي مهر سان سڀن اولا لاهي ڇڏيا، ۽ مان ذوق شوق سان پڙهڻ کي ٿي ويس:

شڪر خدا ڪه هرچ طلب کردم از خدا
 بر منتهای همت خود کامران شدم.

اڳي ڪاليج جو پهريون ڏينهن عيد وانگر هوندو هو. سڀ شاگرد وڃي ايڪٽر ٿيندو ۽ جمع ٿيندا هئا، ۽ قابل ڪار پروفيسرن مان هڪ فرد سال بسال واري واري تي سڀني شاگردن کي خطاب ڪندو هو، جنهن ۾ کين اڀياس ۽ محو ٿيڻ جي علاوه اخلاق ۾ ضابطي جا اعليٰ مثال پيش ڪندو هو. انهيءَ سال خود پرنسپال صاحب منگهه چنڊا منگهه شاهائيءَ شاگردن کي ويا ڪيائين ڏنو. مڙس جهڙو هو قدآور ۽ شاندار. تهڙو هو سندس ڳالهائڻ جو نمونو اڻڌار. پنهنجي ڪاري عادي جي ۾ نهايت حشمتناڪ ۽ ڏيا وارو ڏسڻ ۾ ٿي آيو. مون تي سندس هٿ هوندو هو ۽ پڇاڙيءَ تائين، اهو استادائو پريائو رکندو آيو. منهنجا اکر وٺندا هئس ۽ فارسي ۽ سنڌيءَ جا شعر لکيائين ڏاڻ وٽ رکندو هو. سندس

اصلي پيشو زمينداري هو ۽ بهراڙي ۽ گهڻو گذار هو هوائين، تنهنڪري
 ٻوٽائين جون ورجيون ۽ اصطلاح پورا ياد هئس. سڌي تمام سٺي ڳالهائيندو
 هو ۽ انجو مظاهرو ڪندو هو. مونکي سندس ”گدي“ جي باري ۾
 اڃا هڪ گفنگو ياد آهي:

”ڏکو ڪجي، ڏيڪر ڪجي، رات ڏس رات ڪجي
 ڀوءِ ڪو به ڪجي، ڀڄي، ڀڄي، ڀڄي.“

شيڪسپيئر جي تشبيحات تي خاص ڪڙو هوس ۽ وقت ۾ وقت
 انگريزي ادب جي وسيع شعر مان شواهد ڏيندو هو. نه فقط ايترو، پر
 پارسي ۾ به گهڻو درڪ هوس. هڪ دفعي صبر ۽ تحمل جي تلقين
 ڪندي، هي بيت پڙهيائين، جو ان وقت کان وٺي مونکي ياد آهي ۽
 منهنجو نصب العين ٿي رهيو آهي:

کو پند سنگ لعل شود در مقام - صبر
 آري شود وليک بخون - جگر شود

سندس ڳالهائين ۾ هڪ خاص ڌنڪ هوندي هئي، جنهنجي ڪيترائي
 شاگرد تقليد ڪندا هئا.

پروفيسر ٽي. ايم. آڏواڻي سندس انگريزي سڳارڻ ۾ معاون هو. انجي
 محبت ۽ هزار ٻه ٻيل تائين هلندو اچي. اڄ ڪلهه هو بمبئي يونيورسٽي ۾
 جو وائيس چانسلر آهي، جو هڪ سنڌي لاءِ وڏي فخر جو باعث آهي. انهن
 ڏينهن ۾ ڳڀرو جوان هو. شڪل ۾ شيالي شاعر جهڙو شڪيل، ڪپڙن
 ۾ پوڻيڻو ۽ ڪيو چڪيو، هٿ چنڊ ۾ نرسو ۽ ڪڙڪدار ۽ عمدو ضابطو
 رکندڙ هو. ذوق سان اڳلي جي نظر ۾ سندس لاءِ عزت گهر ڪري ويندي
 هئي. انگريزي ۾ پهريون وارو سندس هو. اچن سان نوواردن جي بيانن

نظن ۾ مرحبا ڪيائين ۽ تنهنڪري هڪ نهايت نصيحت آميز شروعاتي تقرير
 ڪيائين، جنهن ۾ قیازه آيان ڪي وقت سڃاڻو صرف ڪرڻ لاءِ هليون ٻائيل
 جو جذبي وارو جملو چيائين ۽ جو اڃا تائين ڪنن ۾ پري رهيو آهي:

“ For the night cometh, when no man can work. ”

يعني (عمل ڪريو)، ڇاڪاڻ ته رات اچي واري آهي، جڏهن ڪو به
 ماڻهو ڪم ڪري نه سگهندو.

ڇهه ماڻهو ٻوڏ ڪهه ۽ ٻوڏ ٻوڏ ٻوڏ
 ڪهه وقت عمر و هنوزم دماغ ٻوڏ حداست

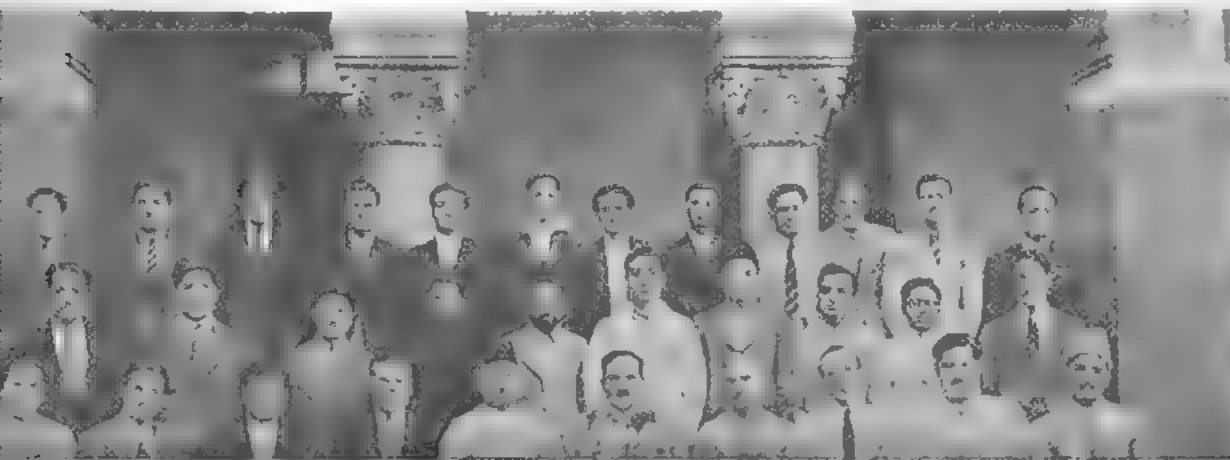
تازو جڏهن وائيس چانسلر ٿي خط ۾ مبارڪبادي لکندي انهن
 نظن ڏي ڏيان ڇڪايو هومانس، تڏهن ڏاڍو عجب لڳس.

پروفيسر ترويدي ۽ لاکو صاحب اسان کي حساب سڃاڻيندا هئا.
 سابق الذڪر صاحب تي منهنجو اڳيئي ڏاڪو ويٺل هو، جو جاميٽري ۽ جي پير
 ۾ مونکي ۹ ۽ مارڪون ڏنيون هوائين. سندس چوڻ تي ئي مون انٽرميڊيئيٽ
 آرٽس ۾ حساب ڪتيا هئا، جي ٻوڏ شخصي سببن ڪري ڇڏيا هئا. اهي
 ڇڏا مونکي گهڻو پائيندا هئا ۽ آخر تائين اهو سلوڪ نڀايندا هئا.

پارسي جو پروفيسر انهيءَ وقت آنجهاني ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي
 هو، پر پهرين سال وارن سان انجو واسطو ڪون هو. سندس ڦاٽو هن
 ضعیف سان گهڻو ۽ گهاٽو رهيو آهي، جو اڳيئي هلي نروار ڪيو. سندس
 پدران شفت يا عمر نه وڃندي. کيس مدد ڪرڻ لاءِ انهيءَ سال اسان جو
 مدرسي وارو استاد مسٽر محمد رضا شهراڙي نائب مدرسي مقرر ٿيو. ڪاليج
 ۽ اسڪول جي پڙهائيءَ ۾ زمين ۽ آسمان جو فرق آهي. پاڻ اسانکي

مرحوم سمس العلماء پنهنجي محترم استاد پروفيسر گريخستاني ۽ ٻين دوستن سان گڏ، مرحوم
ٽئين نمبر تي ويٺو آهي. (سال ۱۹۲۱ع)
مرحوم شمس العلماء جو هيءُ يادگار گروپ ان موقعي جو آهي، جڏهن پاڻ (اسماعيل ڪاليج
کي الوداع چئي رهيا آهن. (سال ۱۹۳۹ع)

مولا نا جامي جو ”يارستان“ ۽ ديون ”سرخوش“ جو انتخاب پڙهائيندو هو.
پرواء! ايراني ڪيڪائي تلفظ جي منجهس ٻيو جس خپو ڪو هو. اگرچ
بحيٿ انسان جي هو هڪ ٻلاين جو پندار ۽ شفقت ۽ رافت جو پتو هو.
سندس هڪ فارسي بيت اڃا نه وسريو اٿم:

گر مخير بکنتم بقياست که چه خواهي؟
دوست مارا و همه نعمت - فردوس شمارا.

علم طبعي ۽ ڪيميا جا پروفيسر وري بٽائي ۽ آڏواڻي صاحب هوا.
جي بي لائق ۽ پنهنجي موضوع ۾ ماهر ۽ سخت گير هوا. پنهي جو
نيتن اکين کان به اڳرو هليو اچي. جڏهن بي. اي ڏس ڪرڻ بعد ڊسٽل
۾ رهن لکس تڏهن بٽائي صاحب مون کي ”نوٽ“ ڪري سڏيندو هو.
ڇاڪاڻ ته هو سيوهڻ جو ويٺل هو ۽ آئون ٿلٿيءَ جو، جي هڪ ٻئي
کي ويجهو آهن.

القصة پهرين سال انهيءَ سھائيندڙ ماحول ۾ پورو ٿيو. امتحان ۾
پهريون نمبر بيسر. پر هڪ هندو شاگرد سان منهنجي چٽا ٻيٽي هلندڙ
هئي، جنهن جو نالو هو راجند آجواڻي. پروفيسر لائسڪهه آجواڻيءَ جو
ڀاءُ هو ۽ سنڌرڪ جي اسڪان ۾ مون کانپوءِ پوءِ نوبر آيو هو. تنهن چرچ
ڪئي ته فلاڻي ئي فقط فارسي ۾ گهڻيون مارڪون مليون آهن، جنهن جي
ڪري مون کي اک ڏيئي ويو آهي. پروفيسر شيرازي، جنهن سيني
شاگردن تي دل کولي مارڪون ڏيڻ ڏيون هيون، تنهن همت جهلي چيو ته
جيڪڏهن اهڙو آهي ته آئون سيني شاگردن جون مارڪون تناسب آهر گهٽ
ٿو ڪريان. انهيءَ ڪري عدلن جا چهر ڇڄي پيا ۽ مون کي هيٺ ڪيرائڻ
۾ ڪامياب ٿي نه سگهيا.

گوهر پاک بپايد که شود قابل فيض
ورنه هرسنگ و گلی لولو و مرجان نشود.

(۱۰)

ڪانيجي تعليم جو مومل

مد تي اين قصه اي تاخير سد

مهلت بايست تا خون شير شد

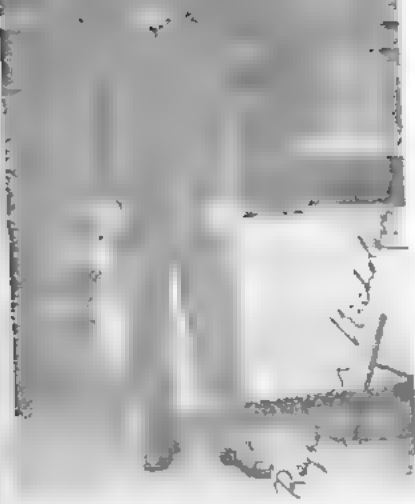
جن مولانا جلال الدين روسي جي مثنوي جو محرڪ مولانا حسام الدين هٿو ٿن منهنجي هن ”رام ڪهاڻي“ جو باعث وري حسام الدين (عبدالواحد) صاحب سنڌي، ايڊيٽر نئين زندگي (آهي، جنهنجي ئي اصرار تي چند ٻه نشان بدل مر ميهيني آخري آچر تي قلم بند ڪندو آهيان، بعضي ته سنڌي صاحب جي الحاح ۽ تاڪيد هوندي به ناغو پنڃي ويندو آهي ۽ پر ڇا ڪجي؟

ڪليد قدر نيست در دست کس

تواناي مطلق خدا هست و بس

گذريل ڏسمبر جي آخر ڌاري اسلامي مذاڪره ۾ مشارڪت لاءِ لاهور وڃڻو پيو، جتان ۱۰ تاريخ جنوري جي واپس آيس. مقدمه ابن خلدون جي انگريزي ترجمي جي پروفن جي تصحيح ڪرڻ ۽ ٻين ڪمن ڪارين ۾ سرٿاها مشغول رهيس، سوانح عمريءَ جي قسط لکي نه سگهيس. ۲۵ تاريخ اوچتو

(۷۹)

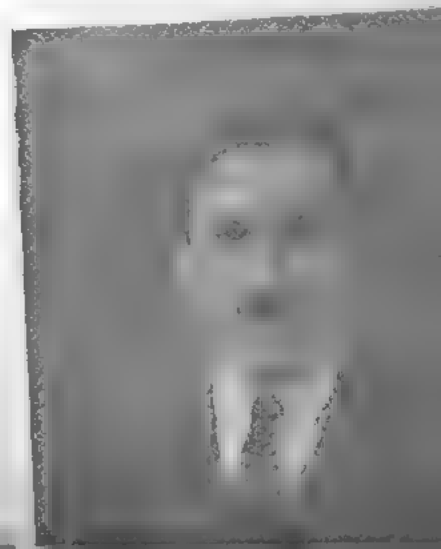

آنجهاني ڊاڪٽر آر. اي. نڪلسن،
شمس العلماء دائود پوٽي جو ڪيمبرج
يونيورسٽيءَ ۾ استاد ۽ مداح.
(سال ۱۹۲۷ع)

شمس العلماء دائود پوٽو ڊاڪٽر نيٽ جي لباس ۾
(سال ۱۹۲۷ع)

م شمس العلماء دائود پوٽو ايم. اي. جي
گرديءَ جي زباني ۾ (سال ۱۹۲۳ع)
پوٽو ٽي نه سڻا، هڪي مڙني نه هنج،
ن ڪنهن ماڻهو منجهه، اچي پوءِ بهار جي،
رحوم دائود پوٽو ميونخ (جرمنيءَ) ۾
(سال ۱۹۳۷ع)

دل جي هڪ غميس نالي ۾ خون بستگي ۽ مڪري مهينو ڪن بستري ۾ رهڻو پيو ۽ الله الله ڪندي اجل جي اري کان رهائي ملي. اڃا ۾ طبيعت ۾ سخت نقامت آهي ۽ لڪڻ ۾ لڳڪڻي ٿي. ٻاراڻا! تنهنجي نعمتن جو ڪيترو شڪرانو ڪجي! شايد هي جهڻاڻ ۾ ڪنهن ڪارگذاريءَ لاءِ آهي:-

از دست و زبان که بر آید
کز عهده شکرش پدر آید

دل ۾ سندس مهر بانيون اٿن تيون آهن. عاجز بندي کي ڪوڙي طاقت آهي، جو انهن جو ورنن ڪري:-

هر ديش با من - دل سوختد لافاني - دريغ
اين گدا اين که چه شايسته انعام الئاد

ليڪن هي خود بيني ۽ جو لڪر ڪيترو هلندو، ۽ هن ديواني در ، جون ڏمالون گهڻو وقت جهيپندو؟ منهنجو حال پاڻي حسام الدين (عبدالواحد سنڌي) چوي ٿو ته اهو سڳو خورو موريو، ۾ بندي ۾ ڪهڙو ست جو انکي توڙ تائين تائيندو ره:

من خود کند آغاز ۾ پايان که رساند؟
من خود کند آغاز ۾ پايان که رساند؟

ليڪن پنهنجي دوست جي ارشاد جي عدولي کي عار سمجهي وري نئين سر هيءَ تند تنوار جي ٿي. ”گر قبول ائند زمي عز و شرف“.

حڪايت از قد - ان بار دلنواز ڪٿي
باين فسانه مگر عمر خود دراز ڪٿي

جون ۱۹۱۸ع جي ويهن ۽ ڪاليج جي پئي سال ۾ داخل ٿيائين. مون منطق جي پدران رياضي ڪٿي، جنهن ڪنوار کي راضي رکڻ وڌو ڪنن ڪم آهي، ڇاڪاڻ ته هڪ ڪن جي غفلت ڪري جدائيءَ جو ڏاڪه ڏيو ڇڏي. منطق مان دل ڪانه هيم، جو اهو هڪ غير معين موضوع هو ۽ رياضي ۾ صحيح ڏڪو لڳو ته سو ئي سڪڙي مارڪون رکيون هونديون. ازانسواءِ قانون ۽ حقوق مان به ڪو چاه ڪون هو، جنهن ڪري منطق کي ڇڏي ڏنم. اها عظيم غلطي هئي، ڇا هاڻ محسوس ڪري رهيو آهيان. هينئر فلسفي ۽ تصوف جي عشق ۾ ايتري قدر فاني آهيان، جو پيو اڀياس واکو ٿي ٿو اچي، اترج، انگريزي شعر ۽ حافظ، روسي ۽ شاه مان ساڳيو ئي نئين اثر، ۾ منطق جي مدد ڪانسواءِ اهي فلسفي ۽ تصوف جا اکر واکڻ جيان اڀري اڳيان وريو اچن ۽ منطق جون پيچيدگيون ۽ موسيڪاڻيون مغز ۾ ئي نئون مائن. افسوس آهي جوانيءَ جون گهڙيون وري هڪ نه اينديون، جن ۾ هر ڪا ڏکي شيءَ آسان هئي:-

نگه دار فرصت که عالم دميت
دمي بهش دانا به از عالميت

پر جيڪي ٿيو، ان ۾ چڱائي هئي. ماضي تي افسوس ڪرڻ اڃا پيو آهي، آئينده ۾ اعتبار ڪونهي، فقط حال جو ئي خيال رکڻ گهرجي ۽ جيڪي عمر مان رهيو ڪهيو آهي، تنهن مان ئي ڀرپور فائدو وٺجي.

در باب که عمر بس عزيز است
گر فسوت شود دريغ باشد

هن سال جي شروعات ۾ مسلم شاگردن پروفيسر شاهائيءَ جي خلاف هڙتال ڪيو، جنهنجو سر ڪردو مرحوم پورزادو عبدالرحيم هو. سندن تقاضا

هتي ته پروفيسر شاهيائيءَ کي پرنسپاليءَ جي عهدي تان لاهي دستور موجب هڪ انگريز کي پرنسپال مقرر ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ جو هن صاحب پڻي ڪلاس ۾ ڪن مسلم شاگردن کي ”پيڪن“ ڪري پڪاريو هو ”پيڪن“ لفظ جي اصلوڪو معنيٰ آهي ”ان سڌريل“ يا ”ڇٽ“ پر ڏنوي معنيٰ اٿس ”ڪافر“ يا ”بي دين“ انهيءَ ڪري مسلم شاگردن کي سخت خوار لڳي هئي. ان وقت جي مسلم مهتدارن خصوصاً محمدن ڪاميٽيءَ جي ميمبرن شاگردن جو ساٿ ڏنو ۽ سرڪار تي زور ڀرائون ته ڪاليج جي قاعدن پٽاندڙ هڪ لائق انگريز کي ڪاليج جو مدير بنايو وڃي. سرڪار مسلمانن جي راءِ رکي ۽ مستر اي. سي. ملر کي پرنسپاليءَ جي منصب لاءِ چونڊيو ويو. هندو شاگردن مڪمل اعتصاب ڪيو، پر ٿوري عرصي اندر سندن جوش ڊرو ٿي ويو، ۽ سڀئي باقاعده لڪچر ۾ داخل ٿيڻ لڳا.

ملر صاحب هڪ لائق، فائق ۽ قدآور شخص هو. مڃڻ وڌيڪ ۽ ڪڪيون هيس ۽ علمي جيوشمس چڱو سونهندو هو. مولچر ٿي رهيو هو، تنهنڪري پاڙهن جو ٿلهو افعال ڪونه ڪونه ڪونه هوس. جيئن اسڪولي ٻارن کي ڏکڻ لفظن جي معنيٰ سيکاري آهي، تنهن هو به انگريزي دستور ڪتابن جو مضام ۽ سمجهائي ڏنو هو، ته ڪري سندس خطابت جو نمونو گهڻن کي ڪونه وڻندو هو. آخر علمي ماحول کي ناموافق ڏسي، پرنسپاليءَ کان ٻانهي دستبردار ٿي ويو ۽ اتي ترم کان وري شاهيائي صاحب وڏي شان شوڪت سان عهدي تي برقرار ٿي ويو. هڪ دفعي جو پنهنجي هوڙائي ڪري قيمت کاڌي هوشن، سو آئينده مسلم شاگردن سان چڱو سلوڪ ڪرڻ لڳو.

ملر صاحب ۾ مونسان گهڻي قدر مهربان هو. سندس اياسڪاريءَ ۾ مون لاڙڪاڻي ضلع جي ڪليڪٽر کي هڪ درخواست ڪئي هئي، ته

اسان کي پنهنجون زمينون، جن تي ڪورينجا زميندار وڏن جي وسوڙائي ۽ سادگيءَ ڪري تعلق ڪري ويا هئا، سي وري ملن. پاڻ منهنجي عريضيءَ جي شدمد سان تائيد ڪئي هوائين، ۽ منهنجي هوشياريءَ ۽ لياقت جي وڏي ساراهه ڪئي هوائين. اهڙيءَ طرح آنجهاني سسٽروائينس به ان تي هڪ عاليشان نوٽ هنيو هو، جيءَ ته ”ڏانود پوٽو نه فقط سنڌ ۽ سنڌين جي سونهن آهي، پر ساري هندستان جي مسلمانن لاءِ فخر جو باعث آهي.“ اگرچہ اها درخواست ڪليڪٽر جي دفتر ۾ ئي دٻن رهي، تڏهين به انهن ٻنهي صاحبن پنهنجو وڙ ڏيکاريو:

تو و طويل، ما و قامت - يار
نکر- هر کس بقدر- همت اوست.

ڪورينجا وڏيرا اسان جي شهر ٽلئيءَ جي پسگردائيءَ ۾ احمدين جي گهٽ جا زميندار هئا. کين وڏي جائداد ۽ ساڪيت هئي. تنهن زميندارن کي دلجو ڏئي ته ”امين اوهان جون پٽيون سنڀاليين.“ آهستي آهستي انهن جي هڙئي غصم ڪري ويندا هئا، منجهانن ڪيترائي عام ۽ نصيحت جا صاحب هن ۽ اڪثر حڪمت جو ڪم ڪندا هئا. وڏيرو حڪيم محمد يعقوب ڪورينجو زماني جو بقرط ۽ جالينوس ٿي گذريو آهي. طب جي مهارت سان کڏ ڪتب ۽ ڪرامت جو صاحب به هئو. ٻري کان مريض کي ڏسي سندس بيماري هڪ دم پروڙي وڻندو هو ۽ تمام خميس دوا سان سندس درد دفع ڪري ڇڏيندو هو. سندس ۾ ئي حيرت انگيز ڪرشماءِ موتکي به والد صاحب جي واتان پڌل آهن، جن جو بيان ڪرڻ تطويل جو باعث ٿيندو. سندس ڀائيو ميان جمال الدين مون به ڏٺو هو جو گهٽ احمدين ڇڏي اچي ٽلئيءَ ۾ رهيو هو. وڏوقابل ۽ عالم شخص هو ۽ طب ۾ خاص ڪڙو حاصل هوس. مان سندس اوطاق تي ايندو هوس ۽ اباي سان

دوستي ڪري مونکي گهڻو پائيندو هو. ننڍي هوندي منهنجو هيانچو وڌيل هو. ڏس ڏندو هوائين ته رات جو سرڪي ۾ انجیر پسان صبح جو نيراني کائي ڇڏ. ٿورن ئي ڏينهن ۾ ٻرهل جو نالو نشان نه رهيو. افسوس جو هو جوانيءَ ۾ گذاري ويو! سندس پيا عزيز، جهڙوڪ وڏيرو خير محمد ۽ رضا محمد به اسان جي شهر ۾ اچي رهڻ لڳا، پر پڇاڙيءَ ۾ پنهنجن اوڏن اعلان ڪري قرضي ۽ ڪنگال ٿي پيا ۽ ٻار لڏي ويا. پنهنجون نياڻيون سيوهڻ ۽ جيڪب آباد جي ڪوريجن ۾ ڏنيون هائون، جي آخر سندن ملڪيتن جا مالڪ بڻجي ويا ۽ ڪي زمينون وري ٿلٽيءَ جي وائين جي قبضي ۾ اچي ويون. حرام جي مال کي جڻاءُ نه آهي ۽ مايا اچڻي وڃڻي آهي.

خير ڪن اي افلان! و غنيمت شمار عمر
زان پيشتر ڪه بانگ بر آيد فلان نمائد

ملر صاحب جي تقرير ڪري ڪاليج جي تعليمي نظام ۾ به ڪيتريون ئي ڦيريون ڦاربيون عمل ۾ آيون. مثلاً آنجهاني پروفيسر گربخشاڻي کان انٽر جي فارسيءَ جو ڪم ڇڏائي مرحوم پروفيسر شيرازيءَ کي ڏنائون، اگرچہ گربخشاڻيءَ جي اسلام ۽ مسلم دوستي عالم آشڪار هئي. ويچارو ارڙهين صدي جا انگريزي مقالات پاڙهي ڪڪ ٿي پوندو هو ۽ هو جو حافظ ۽ رومي جو ڪوڏيو هو، تنهنڪي انگريزي پاڙهن ۾ ڪو حظ نه ايندو هو ۽ سندس اڪثر ليکڪر نهايت ٿڪا ۽ بي مزا هوندا هئا. هوڏانهن شيرازي صاحب جو به ٻرو حال هو. نظام الملڪ جو ”سياست نامو“ ۽ جاميءَ جي ”يوسف زليخا“ پاڙهڻا هئس. پهرين ته نهايت خشڪ ڪتاب هو، باقي يوسف زليخا جو فلسفو ۽ ترنم سندس طبيعت کان سو ڪو به ٻري هو، جنکي پروفيسر گربخشاڻي جو ترجمو ۽ تهديد ملي سگهيا، تن لاءِ مزو هو. مون ته يوسف زليخا اڳيئي سال ۱۹۱۷ع ۾ مرحوم مولوي عبدالڪريم ڀٽي جي ماتحت لاڙڪاڻي مدرسي واري زماني ۾

ڏاڍي سر سان پڙهي هئي، سو مونکي ڪلاس ۾ دوباره پڙهڻ جي ضرورت ڪانه هئي. باقي وحدت ۽ ڪثرت جو مسئلو، ذات پاڪ جو ڪائنات ۾ ظهور، ماري خلقت جو نور محمدي جي ذريعي پساو، الاهي حسن ۽ جمال جو جلوو ۽ ديدار، انهن سڀني مسئلن جو چڱو چوڪو مطالعو ڪيو ويو. سونهن ڪٿي ٿي لکي؟ دروازو بند ڪيو ته دريءَ کان لپو پائيندي، مخفي ڪنز جو اشارو انهيءَ سان ٻڌرو آهي.

نڪورو تاب مستوري ندارد

چو در بندي سر از روزن بر آرد

واه ڙي جامي ڪمال ڪيو اٿي!

هن سال ۾ وائيس صاحب مونکي ڇهين درجي جا حساب سونپيا. انجي عيوض ۳۰ ماهوار وظيفو ۽ هڪ ڪانگريز واري ڪوٺي ۾ رهڻ لاءِ ڏنائين، جنهن مونکي ٻنهي جي تنگي کان گهڻي فراغت ڏني. اگرچہ دوطرفي خرچ پوري ڪرڻ لاءِ ٻين شاگردن کي به خانگيءَ طور پڙهائڻو پوندو هو. حسان سان ڏاڍو چاه هو. مسٽر عبدالله چنا ۽ مسٽر نور محمد ڀٽي جي ٻئي ڪليڪٽريءَ جي عهدي تي پهتا ۽ پروفيسر شفيع محمد قريشي ۽ ٻيا منهنجا آڻهي وقت جا شاگرد آهن. ڪلاس ۾ حسان جي علاوه اسلامي تاريخ ۽ تمدن تي ان مڌي طرح روشني وجهندو هوس، جنهنڪري منهنجا شاگرد گهڻو ذوق پرائيندا هئا.

ان وقت مدرسي ۾ گهڻيون اخلاقي خرابيون هيون. مسٽر ضياءُ الدين، ميرزا علي حسن ۽ ٻيا پنهنجي رتي جو فائدو وٺي، حسين چوڪرن کي هر ڪائيندا هئا. ڪي بد اخلاق ٻورچي وري ڪن غريب شاگردن کي لڪ ڇپ ۾ مڻيا ڪاڏا ڪارائي برائي ڏي مائل ڪندا هئا. منهنجي تمنا هئي ته انهن بچڙن جي بيخ ڪئي ڪجي. ان وقت ڪاليج ۾ شيڪسپيئر

جا سائيت ۽ ٻيا اخلاقي شعر ۽ ڇهندا هئاسين، تن جو مون تي گهاٽو اثر ٿيو. انگريزي ۾ هڪ ٻه زبردست مضمون لکي ٿاڻپ ڪرائي، مدرسي بورڊ جي ميمبرن ڏانهن گستاخ ڏياري موڪليم. ٿاڻپ جو ڪم منهنجو ايراني شاگرد علي آقا ڪندو هو. مدرسي ۾ ٿرٿلو مڃي ويو. وائيس صاحب گهڻي ڪوشش ڪئي ته مضمون لکندڙ ۽ ٿاڻپ ڪندڙ جو پرو پئي، پر گهڻي مٿا ڪٽ بعد به کيس سراغ نه مليو. علي آقا پنهنجو ٿاڻپ رائيٽر ايراني تاجرن وٽ رکي آيو ۽ خفيه پوليس ناسيد ٿي ماڻ ڪري ويهي رهي. مرحوم مير ايوب خان ٻار-ٽر مدرسي ۾ هلي آيو ۽ حال ۾ وڏي زبردست تقرير ڪيائين. آخر سڀني خرابين جي تحقيقات ٿي ۽ سڀ ڪاليجون صحيح نڪتيون. ماسٽر ضياءُ الدين، مرزا علي حسن ۽ مفسد بورجين ۽ ٻين وٽان کي هميشه لاءِ ٽڪس وٺڻي وئي. اها وڏي ڪاميابي هئي.

حسابن سان محنت دلچسپي هيم، مدرسي ۾ هڪ ماسٽر ضياءُ الله هو، جنهن بي. اي جو امتحان رياضي ڪمن ۾ ڏنو هو ۽ منهنجي ڪوئي سان لڳ رهندو هو سو گهڻي مدد ڪندو هو. منهنجي دوست مسٽر (هاڻ پروفيسر) عبدالستار شيخ پنهنجا سڀ نوٽس منهنجي حوالي ڪيا هئا. رياضي ڪتابن جو هر هڪ حساب حل ڪري ڇڏيو هو ۽ اميد هيم ته انٽرميڊيٽ جي حسابي ٻيڙن ۾ ضرور بالضرور سوفي صدي مارڪون ڪٽندس. ٻين ڪمن ۾ پڻ سڀني کان برڪ هوس. پر تقدي ٻڌو ته پٺيان منهنجي انهيءَ گهٽيل تي ڪلي رهي هئي.

آنچه سعيت من اندر طلب بنام

اين قدر هست كه تغيير قضا نتوان کرد

امتحان جا ڏينهن ويجهو هئا، پر مان سخت محنت ڪري اڻ چڱو ٿي پيس. مولوي عبدالرحيم صاحب مرحوم مون کي گيهه ۽ ماڪيءَ سان گڏ ڪچا پيضا ڪارائيندو هو، پر امتحان لاءِ واٽ ويندي کانگهاري ۾ رت

گڙيندو ويندو هوس. دماغ ڪم کان جراب ڏيئي پيهي رهيو، ۽ حسابي ٻيڙ لکندي، نهايت سولا نظريا به حافظي مان نڪري ويا. اگرچہ ٻين ڪمن ۾ چڱو ڪم، پر حسابن، جن تي ايترو ناز هو، تن ٻوٽواري نه ڪئي ۽ وري به مئٽرڪ وانگي دغا ڏنائون. امتحان ۾ سيڪنڊ ڪلاس ڪٽيم، اگرچہ پهرين ڪلاس ڪنهن کي نصيب نه ٿيو، ته به منهنجو دوست يار محمد جوڻيجو مون کان نمبر ڪٿي ويو، جنهنڪري سنڌ ڪاليج اسڪالرشپ به کيس ملي. گهڻو ئي اونڌو، ۽ ارمان ٿيو، پر هرگز دل نه لوڙهيم، ڇاڪاڻ ته وسئون ته ڪين گهٽايو هو. سوپ ۽ هار خدا جي هٿ آهي، ۽ ناڌوان دل مقابلو خوب ڪيو. ”فعل الحڪيم لا يخلو عن الحڪمت“ تي ڀروسو رکي، اميد ڪيم ته آيندو اڳي کان اعليٰ ٿيندو.

نقاب چهره اسيد باشد گرد نوميدي

غبار ديده يعقوب آخر توتيا گردد

بي. اي. جا به سال

دربا و کوه دروه ومن خسته و ضعيف
اي خضر - بي خجسته مدد کن بهتم

رياضي علومن، باوجود انتها محنت جي به دفعا ڏوڪو ڏنو هوم،
سو پڪو ارادو ڪيم، ته اڳتي وڌيڪ سائن جهڙو ڇاڙ نه ڪندس. جون
۱۹۱۹ع ۾ بي. اي. ۾ داخل ٿيڻ شرط رياضي علومن کي چڙي فارسي
زبان ۽ ادبيات هٿ ۾ ڪنيم، ڇاڪاڻ ته اڳيئي فارسي زبان تي ڪهڙو
عبور هوم رياضي علومن جي مدرسن پروفيسر ٿر ويڊي ۽ پروفيسر لاکو
ڪهڙوئي هر ڪايو، پر آئون پنهنجي عزم بالجزم تان ڪين موٽيس. هڪ
جاهلي عرب ڪهڙو نه چڱو چيو آهي!

فاذا ام تستطع شيئا فدعه
وجاوزه الي ساتستطع

(يعني جيڪڏهن ڪا شيءِ ڪري نه سگهين ته انکي چڙي ڏي ۽
انهيءَ کان درگذر ڪري اها شيءِ هٿ ۾ ڪن، جنهن سان بهي سگهين.)

تنهن ڪري رياضي علومن کي چڙي ڏنم. اگرچہ اڃا به سائن ڪهڙي
دلچسپي اٿم ۽ مئٽرڪ وارا حساب ۽ لاجي ڪون ويا اٿم.

فارسي نصاب ۾ ڪيترائي ڪتاب پنهنجي دل وٽان هٽا، جهڙوڪ
ڪيميا، سعادت، مثنوي مولانا روم، تذڪره دولت شاهي ۽ قصائد قاضي.
وري پاڙهيندڙ پروفيسر گر بخشائي ۽ جنڙو ماهر مليو، جو خاص مثنوي
پاڙهيندي مست ٿي ويندو هو ۽ سندس ڪيف ۽ نشو پڙهندڙن کي به مخمور
ڪري ڇڏيندو هو. هم رفيق سڀ فارسي ۽ هٿيار هئا، جهڙوڪ سيد
ميران محمد شاه، سيد عطا حسين شاه قاضي نواز علي نصر پوري ۽ محمد اسماعيل
قادري، محراب خان شهداد زئي. هندو مدرسن جا نالا هينروسري ويا اٿم.
انهيءَ ڪري علمي ڇٽا پيئي چڱي هلندي هئي، پر مان سڀني امتحانن ۾
نڪرڻ ڪري نه ويندو هوس. هڪ ڏينهن ڪي ڏينهن دوست ڪينو
ڪري منهن مٿي ويا آهن ۽ پڪو دنيا جي چڪر ۾ اچي ويو آهي :-

رفيقان چنان عهد صحبت شکستند
که گوئي نبود است خود آشنائي

مالي حالت ڪهڙي قدر درست هئي، اگرچہ پائڪي ۽ عزيزن کي خوشحال
رکن ۾ ڪهڙي محنت ڪرڻي هوندي هئي، وائس صاحب مهرباني ڪري
ستين درجي جي اناليفي مان ڪڍ حسن علي هائوس جي مٿئين طبقي جي
ڏاڪڻي ۽ ڪنڊ واري ڪوئي ريشمش لاءِ ڏني هئي، هاڻوڪي ڏي مٿس هٿ
ڪري نسبت عواد راني. ان جي دوست جي ڏيئي ڪيترائي مهينجي
حوالي ڪئي هئي. انهيءَ وقت مسٽر پروفيسر محمد صديق پراڻيءَ
طبقي ۾ رهندا هئا ۽ مون کان حسابن جون مشڪلاتون حل ڪرائيندا هئا.
انانسواءِ چرچ مشن هاءِ اسڪول ۾ به حساب ۽ فارسي سيکاريندو هوس. پڻ
پرنسپال ساهاڻيءَ شفقت فرمائي مصالحي جي في معاف ڪري ڇڏي هئي.

جنهن ڪري خرچ جي تنگي ۽ ٽول ڪانه هوندي هئي.

هرگز بيمن عاطفت پير مي فروش

ماغر تهئي نه شد زمي صاف روشنم

الحمد لله وقت نهايت منو گذرندو هو.

ضروري ۽ اختياري انگريزيءَ ۾ خود انگريزي ادبيات جي شاگردن کان به عبارت آرائي ۽ فهم ۾ گهڻو سرس هوندو هوس، اگرچہ انهن جيتري فرائعت نه هوندي هيءُ جو عام ڪتاب پڙهي سگهان. حتمي ڪ سينسبري تنقيدنگار جي نالي کان پڻ غير واقف هوس. انگريزيءَ ۾ شاهائي صاحب شيڪسپيئر جي الميه ميڪبيٿ ۽ اوٿين صديءَ جا انتقادي مقالا پڙهيندو هو، آڏواڻي صاحب گولڊن ٿريزريءَ جو چوٿون حصو نهايت ذوق ۽ شوق سان پڙهيندو هو ۽ انگريزي ادب ۽ خاص شعر جي مطالعي لاءِ ترغيب ڏياريندو هو. اختياري پيهرن جا ڪتاب هڪ ڪجراتي ليڪچرر ۽ ان بعد سسٽر لاسنگ آجواڻي پڙهيندو هو. مطلب ته انگريزي توڙي فارسي ۾ سڀني شاگردن کان اعليٰ هوندو هوس.

تلقين - درس اهل - نظر يڪ اشارت است
کردم اشارتي و مقرر نمي ڪشم

هن سال اسان جو مدرسي وارو استاد مسٽر ڊي. بي. ڪوٽوال پيريءَ ڪري پنهنجي وائيس پرنسپاليءَ جي عهدہ کان سيڪڊوس ٿيو، اگرچہ مدرسي جي اختياريءَ وارن کيس گهڻوئي سمجهايو، پر پاڻ وڌيڪ رهن پسند نه ڪيائين. سندس جاءِ تي ڪجهه وقت مرحوم مسٽر جمع تيجائي ۽ ڪجهه وقت مسٽر مريد علي ڪم ڪيو. سال جي آخر ٽاري مدرسه ٻڌڻ کي اچي هن جنون ڪنيو ته وائيس پرنسپال جي جڳهه لاءِ اشتهار وجهجي، سو بيميني

(۹۰)

مرحوم سس العلماء دائود پوٽه پنهنجي عزيز دوست مسٽر علام علي نانا سان هيءُ فوٽو ان موقعي جو آهي جڏهن مرحوم دائود پوٽي کي شمس العلماء جو خطاب مليو هو. (۱۹۴۰ع)

مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽو ۽ مرحوم ڊاڪٽر زاهد علي (سابق پرنسپال نظام ڪاليج حيدرآباد ڪر) هيءُ فوٽو آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ۾ ورتو ويو هو. (سال ۱۹۲۷ع)

مرحوم شمس العلماء دائود پوٽو مشهور اورنگزيب ماهر ادبيات ايران پروفيسر اي. جي. براءُڻو سان گڏ. (سال ۱۹۲۷ع)

عدم جا ۴ سچ ۽ هڪ چمڪندڙ تارو - يعني مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو، مرحوم شمس العلماء دستور ڍالا (فارسي فرقي جو مذهبي پيشوا) ۽ عزيزي قمرالدين عيسيٰ دائود پوٽه سمنه (سال ۱۹۵۲ع)

جو هڪ ماهر تعليم پاليسي، جنهن هڪ اسڪول آفني ڪاميابي سان هلايو هو، تنهن کي ڪٿي مقرر ڪيائون. ملا صاحب هونءَ ۾ گهڻو ئي چڱو ڏس ۾ ٿي آيو، پر هو انگريزن جو خوشامدڙيو هو. هاڻي سرخرو پٺاڻ لاءِ هڪ جلسو ڪيائين، جنهن ۾ هڪ خاص ڪتاب انگريزيءَ ۾ لکي شاگردن ۾ ورهايائين. ان ۾ انگريزن سان وفادار رهن جي تلقين هئي ۽ ڪتاب جي سري تي هيءَ ڪمزور حديث به هئي ته ”السلطان ظل الله في الارض“ يعني بادشاهه زمين تي الله جو ساٿو آهي. انمان ”المداد“ جو لفظ عمدا وساري ڇڏيو هوائين. انهيءَ تي مون مدرسي جي سڀني بورڊرن کي اشتعال ڏياريو، جي ”اهڙو ڪتاب ساڙڻ گهرجي.“ مدرسي ۾ منهنجي گهڻي هلندي هئي، سو سڀني شاگردن سنجها وقت سڀني ڪتابچا ميڙي ميدان جي وچ ۾ گڏ ڪيا ۽ انهن کي ولي باهه ڏنائون، جو سارو ميدان سچ جي ڪري روشن ٿي پيو.

وائيس صاحب مون تي تمام گهڻو مهربان هو. اڳيئي انهيءَ سال جڏهن عام مسلمانن خلافت تحريڪ جي ڪري شهزادي ايدورو جي آجيان کان انڪار ڪيو هو، تڏهن خار وچان، جن ماسترن انهيءَ ۾ بهرو ورتو هو، تن کي نوڪريءَ مان خارج ڪيو هوائين، خصوصاً منهنجن دوستن مرحوم تاج محمد بگهڙي، مسٽر عبدالرحمان مغل ۽ مسٽر احمد بخش راهو ڪي. مان وائيس صاحب وٽ ميڙ ڪئي ويس ته اهڙا استاد اوهان کي ڪٿان ملندا، جنهن تي وري انهن کي پنهنجن جابن تي برقرار رکيائين، پر هي ته انتظامي معاملو هو. وائيس صاحب مرحوم مولوي عبدالرحيم منگسيءَ کي اچي پڙيو ۽ منهنجي شاگرد مسٽر حاجي محمد باوچ کي ڪشي مار ڏنائين. آخر انهن سڄي ڪئي، ته اها سڄي شرارت منهنجي هئي. وائيس صاحب ٻيو مون کي ڪجهه نه چيو. پاڻ قدري بيمار هو ۽ مدرسي وارو بنگلو ڇڏي وڃي ڪجهه ڀري روڊ تي هڪ جاءِ ۾ رهيو هو.

مرحوم شمس العلماء دائود پوٽي جو ڊائريڪٽر پبلڪ انسٽرڪشن جي زماني جو هڪ فوٽو. (سال ۱۹۴۱ع)

مرحوم شمس العلماء پنهنجي ڪٽنب سان :- مرحوم شمس العلماء محترمه بيگم خديجه دائود پوٽي ۽ عزيزي قمرالدين عسلي دائود پوٽي (سال ۱۹۵۸ع)

مرحوم شمس العلماء جو (اولهه) پاڪستان پبلڪ سروس ڪميشن) جي سموري جي زماني جو هڪ فوٽو. (سال ۱۹۵۶ع)

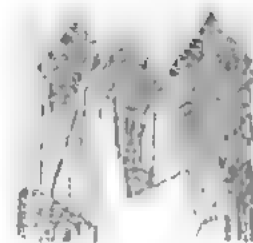
مرحوم شمس العلماء دائود پوٽي پنهنجن ٻن صاحبزادن عزيزي وسيم الدين ۽ عزيزي قمرالدين عسلي سان گڏ (سال ۱۹۵۳ع)

بهچن لاه دقت كاله ليندي هئي. ڪو به شور و شر ڪون هئو، ۹ نه
ڪنهن اسانکي امتحان ۾ وهڻ کان روڪيو. پيرسپ نهايت سٺا
ڪم. هي تصوير وڏو آهي تنهنڪري.

ههڙو سٺو پيش تو اي مختصر پسند
در ناله اي تمام ڪنم ماجر اي دل

پوريون فهميو

سڀڪ زجائڻي نڪيري ڪه ٻس ڪران گهر است
متاع - من ڪه نصيبي سڀاد ارزاني !

”لائق استادن جي نوري نظر هيٺ منهنجي زندگي ۾ عجب ٿي پئي. محنتي ۽ سخت ڪوشش ته اصل کان هوس، پر مدرسي منهنجي انهيءَ وصف کي وڌيڪ مهيميز ڏني. ڪوٽوال صاحب جو رويو هوندو هو ته هوشيار شاگردن کي آزاد ڇڏي ڏيندو هو ته ڀل حساب، الجبرا ۽ جاميٽري پنهنجي روءِ سوء ڪن ۽ انهيءَ ڪري سواءِ گهڻي رهيري جي مون ڇهين درجي جو سارو نصاب ختم ڪري ڇڏيو. حياتيءَ جو هڪڙو دم ۾ اجايو خرچ نه ڪيم، سستيءَ ۽ ڪاهليءَ ۾ پنهنجو وقت نه وڃايم، خواه، خواه، ٿوڻائي ڪري خدا تي توڪل ڪانه رکيم، بلڪ واجبي آراءِ ۽ راحت بعد ۾ هڪ گهڙي ۾ بيڪاريءَ ۾ نه گذاريم.“

از توڪل در سبب ڪاهل مشو
رمز ”الڪاسب حبيب الله“ شنو
گر توڪل ميڪني دو ڪارڪن
ڪسب ڪن ٻس تڪيه بر جبار ڪن.

(مرحوم دائود پوٽه)

(۹۸)

(اسماعيل انڌري ڪاليج، بمبئيءَ واري زماني جو مرحوم
شمس العلماء جو هڪ يادگار عڪس. (سال ۱۹۵۰ع)

مرحوم شمس العلماء جو هڪ يادگار فوٽو، جڏهن پاڻ
سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جا ميمبر هئا. (سال ۱۹۵۱ع)

شمس العلماء هڪ سفر جي عڪس سال ۱۹۵۲ع

”جي جيءَ کي چارن، سن لاهوتي لڏي ويا“

مرحوم شمس العلماء پنهنجي ڪتب خاني ۾ پڙهي (رح
جي رسالي تي تحقيق جو ڪم ڪري رهيا آهن
جا سندن دستاويز هئي. (سال ۱۹۵۳ع)

مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد ڊاڏو ڀڙت جي زندگي جون مختلف منزلون

مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد ڊاڏو ڀڙت، ڪنهن به تعارف جو محتاج نه آهي. هن عالم، اديب، فاضل ۽ محقق، پنهنجي عالمانه انداز ۽ محققانه محنتن سان نه رڳو سنڌ ۽ هند، بلڪ پوري مشرق جي ادبي دنيا ۾ جو نالو ڪڍيو هو. ان لاءِ سندس تصنيفات ۽ تحقيقات پنهنجي پر خاموش، زوردار زباني ۽ سان شهادت ڏيئي رهيون آهن. هونئن ته سندس حاصل ڪيل علم و فضل سڀني ادبي راه گيرن لاءِ مشعل-راه جي حيثيت رکڻ ٿا، مگر جنهن خصوصيت مرحوم کي نهايت نمايان ڪيو هو، اها هئي سندس، مالي طرح، اهڙي طبقي سان وابستگي، جنهن ۾ عام طرح پنهنجي تعليم جاري نه رکڻ لاءِ غربت کي ذميوار لهرايو ويندو آهي ۽ ان هوند کي عذر قرار ڏيئي پنهنجي بي همتي کي بچايو ويندو آهي. هو، جنهن غريب خاندان جو فرد هو ۽ جنهن مايوس ڪن ماحول ۾ پنهنجي تعليم جاري رکي، مالي طرح جن مشڪلاتن جو مقابلو ڪيو، مگر پڙهه ٻاهر نه ڪڍي، ”من جد وجد“ واري قول تي ڪار بند رهي، جي علمي منزلون ۽ منصب حاصل ڪيا ۽ جي ڪنن ڪشالا ڪڍي، سور سهي، ٻين لاءِ، جنهن معياري مثال ۽ قابل تقليد حياتي کي تشڪيل ڏني ۽ اهي سڀ ڳالهون غريب طبقي جي شاگردن جي رهنمائي لاءِ ڪافي آهن. اهي انهن جي اولاد اهي عالم ۾ سدا روشنيءَ جي مانند آهن، انهن جي سياه زندگيءَ ۾ اميد جي جهلڪ واري معنيٰ رکڻ ٿيون، انهن جي منجهيل

(۹۹)

هيءَ فوٽو گروپ انهيءَ موقعي جو آهي، جڏهن شمس العلماء ڊاڏو ڀڙت پنهنجي (استاد) رئيس قاضي غلام نبي مرحوم پاڻيءَ کان سنڌ جي (ڊائريڪٽر پبلڪ اسٽرڪشن) جي عهدي جي چارج وٺي رهيا آهن. (سال ۱۹۱۹ع)

مرحوم شمس العلماء ڊاڏو ڀڙت (شمس العلماء
جي خلعت ۾) (سال ۱۹۵۰ع)

جوڳي پنهنجي چوڌ وٺي، جهڙو جان نٿو ڇڏي،
سجن ساميڙن، سا هيٺين منجهه هون،
سچو موت مڪن، اڌ ڪٽا آرام ٿي.

مهران جي محبت ڀريءَ دائريءَ جون ۽ سڳوريون غسنيون
پرڀ، پرڀت، ساڳيءَ ۽ روحانيت جا مڪمل نمونا (يعني مرحوم
شمس العلماء ڊاڏو ڀڙت ۽ ڊاڏو ڀڙت، واسواني حيدرآباد ۾) (اڳيون
ميران گرلس هاءِ اسڪول) (هاڻ گورنمنٽ گرلس هاءِ اسڪول جي ماهون
(سال ۱۹۴۲ع))

۲۰۴ - ڊاڏو ڀڙت

۱۱-۷-۳۰

مترن جي راه ڏريءَ جا رار آهن، انهن جي ٻيٽ شعبيءَ ۾ ”معت-مردان
مرد-خدا“ واري ناول جو ڪم ڏين ٿيون، ”لاستورا من رحمت اللہ“
۾ ايمان آڻڻ لاءِ آماده ڪن ٿيون ۽ مستي واري وقت ڀٽائي (رح) جي
هن ٻيٽ کي فقط تقويت ڏين ٿيون ته:

”تيءَ ٿڌيءَ ڪڏ، ڪانهي ويل وهن جي
مٿان ٿئي اونڌا، پير نه ٺهن ڀرينءَ جو“

اڏا سڀا سبق ۽ ٺاٻاٻ نصيحتون هن شخص جي زندگيءَ ۾ ملن ٿا،
جن جي يادگيريءَ لاءِ مرحوم ڊاڪٽر صاحب جي علمي منزلن ۽ مائيل
منصبن جو مختصر خاکو هيٺ ڏنو وڃي ٿو ۽ ساڳئي وقت متبني جي
هن شعر ۾ پناه وٺجي ته:

”ان في الموج الفرقى اعذرا - واضحا ان بغوته تعداد“

(ترجمو:- ڊڪٽر لاءِ مومن ۾ عذر آءُ، ته هن (تڪليف بيان)
انهن جو عدد ڇڏي ڏنو) (گڻي نه سگهيو).

ولادت:- ٽنئي تعفو سوهن، صبح لاڙڪاڻو (هالن دادو) پهرين
جون ۱۸۹۷ع (سرڪاري دفتر موجب، نه ته صحيح ۲۰ مارچ ۱۸۹۶ع).
اڪمل تعليم:- سنڌي اسڪول ٿٽي ۱۹۱۰-۱۹۰۳ع

ابتدائي انگريزي تعليم:- اي. وي. اسڪول ٿٽي.

ٿانوي تعليم:- مدرسو لاڙڪاڻو، ۱۹۱۳ع

نو شهر فيروز ۱۹۱۰ع
سنڌ مدرسو الاسلام ڪراچي ۱۹۱۰ع کان ۱۹۱۷ع
جتان مئٽرڪ نهايت شاندار ڪاميابيءَ سان پاس
ڪيائين ۽ ساري سنڌ ۾ پهريون نمبر اچي ”سنڌ ايگزيڪيشن پرائز ڪٿائين“.
(۱۹۱۷ع)

اعليٰ تعليم:- ڊي. جي. سنڌ ڪاليج، ڪراچي ۾ داخلا (۱۹۱۷ع).
”جي سنڌ ۾ بي. اي فارسي سان فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪيائين، جنهنڪري
ڪاليج جي ”ڊڪشنا فيلوشپ“ سٺ روپيه ماهوار ملاس (۱۹۲۱ع).
مجي بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ ايم. اي جو امتحان پهريون نمبر فرسٽ ڊويزن
پاس ڪيائين ۽ ”ڊسٽار مشنل“ ٿيڻ لڳو. (۱۹۲۳ع)

هي بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ وڏي ۾ وڏو اعزاز سڃيڻو ويٺو آهي، جو
هن وقت تائين ٻئي ڪنهن سنڌي شاگرد کي حاصل نه ٿيو آهي.

۱۹۲۳ع ۾ هند سرڪار کان ولايت ۾ اعليٰ تعليم حاصل
ڪرڻ لاءِ اسٽيٽ اسڪالرشپ ملڻ ڪري انگلينڊ ويو، جتي ڪيمبرج
يونيورسٽيءَ جي ايمپونيل ڪماليج ۾ داخل ٿيو. اتي مسلسل ٽي
سال رهي نهايت محنت ۽ تجربي سان پنهنجو محققانه مقالو
”The Influence of Arabic Poetry on Persian Poetry“

پيش ڪري پي. ايڇ. ڊي جي ڊگري حاصل ڪيائين. سنڌ ۾ مرحوم علامه
دائود هوتو پهريون پي. ايڇ. ڊي آهي ۽ ٻين سنڌين کانئس پوءِ پي. ايڇ. ڊي
جو امتحان پاس ڪيو. (۱۹۲۳-۱۹۲۷ع)

ولايت کان واپس:- ۱۹۲۷ع

ملازمت:- پرنسپال سنڌ مدرسو الاسلام ڪراچي (۱۹۳۰-۲۷ع)

ٽن سالن جي پرنسپاليءَ واري زماني ۾ ”سنڌ مدرسو الاسلام“ ڪراچيءَ
جو تعليمي معيار بلند ڪيائين ۽ ان جي مالي حالت سڌارائين. سندس
وقت ۾ ڪيترن شاگردن بمبئي يونيورسٽي مان فرسٽ ڊويزن حاصل ڪيا.
انهيءَ کان سواءِ غريب شاگردن جي پرگهور لڏائڻ ۽ مدرسي جي
شاگردن ۾ عربي ادب جو شوق جاڳائين.

”ون يونٽ“ جي عمل ۾ اچڻ کان پوءِ علامه مرحوم اولهه
پاڪستان پبلڪ سروس ڪميشن تي سيمبر طور ڪميو ويو، جنهن کي
هڪ سال عرصو ڪاميابيءَ سان نڀائي، ۱۹۵۶ع ۾ پيشن ورتائين.
تنهنڪانپوءِ هو ڪراچي ۾ موٽي آيو ۽ وري پاڻ کي، سرگرمي سان،
علمي ۽ ادبي خدمتن سان وابسته رکيائين.

لاهور جي دوران قيام ۾ هو پنجاب يونيورسٽيءَ جي علمي ۽ ثقافتي
سرگرمين ۾ اهم حصو وٺندو هو ۽ اتي جي اهل علم ۽ فضلاءَ کي
پنهنجي علمي قابليت ۽ اعليٰ اخلاق جو قائل بڻايو.

سنڌي ادبي بورڊ جي ادبي ”مخزن مھراڻ“ جي ادارت ۽ شعبه تصنيف

و تاليف جي نگراني (۱۹۵۶)

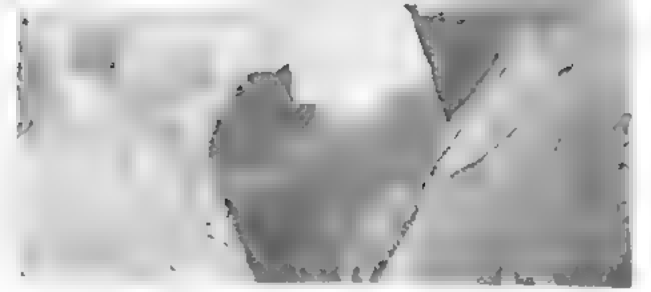
رٽائرڊ فيلڊ ڪمپوزر مرحوم علامه دائود پوٽو جون خدمتون سنڌ جي
مشهور ادبي ادارو ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي شعبه تصنيف و تاليف ۽
ادارت ”مھراڻ“ رسالي لاءِ حاصل ڪيون ويون. هن پيرائو مالياتي جي عمر ۾ به هو
نهایت محنت ۽ مشقت سان علمي ۽ ادبي خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو.

مرحوم علامه دائود پوٽو ڪيترن ملڪي ۽ غير ملڪي ثقافتي ادارن
جو رڪن هو ۽ سنڌ لاءِ باعث فائز هو. هو مصر جي ”فواد يونيورسٽي“
جو ”مراسل ميمبر“ هو. ”پاڪستان-ايران ثقافتي انجمن“ جو ميمبر هو.
سنڌ تاريخي سوسائٽيءَ ۽ ٻين ڪيترن ادبي ۽ ثقافتي ادارن جو سرڪار
رڪن هو. هو ”سنڌي ادبي سوسائٽي“ ڪراچي جو باني هو ۽ هي
سوسائٽيءَ جي ڪم جي ترقيءَ لاءِ پنهنجي پورو رهيو هو. ٿورن نئين
هيٺن چوڻ واجب ٿيندو ته ”ڊاڪٽر صاحب مرحوم“ پن هڪ انفرادي
شخصيت کان بلند هڪ علمي ۽ ادبي تحريڪ يا علمي ادارو هو.

(۱۰۴)

مرحوم شمس الامعاء عمر بن محمد دائود پوٽو ۽ عزيزي قمرالدين عيسيٰ دائود پوٽو
سندن سڀ کان ننڍو صاحبزادو (سال ۱۹۵۴ع)

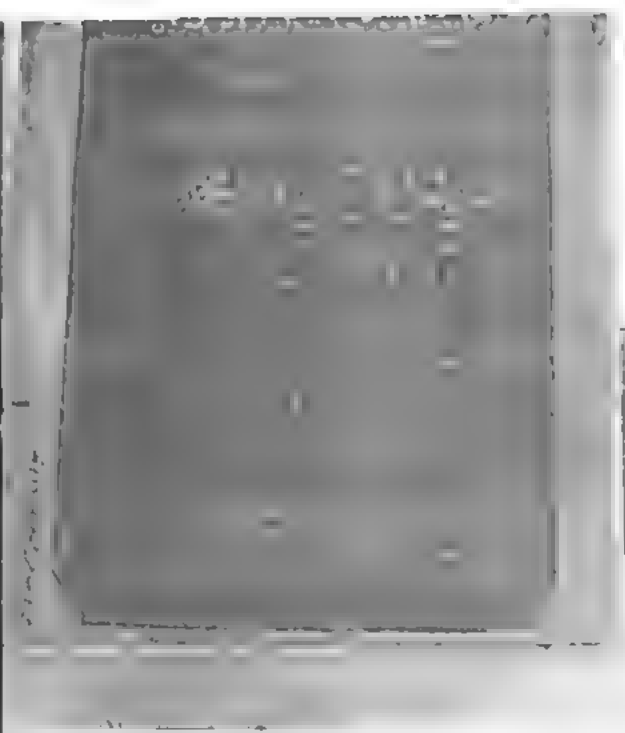
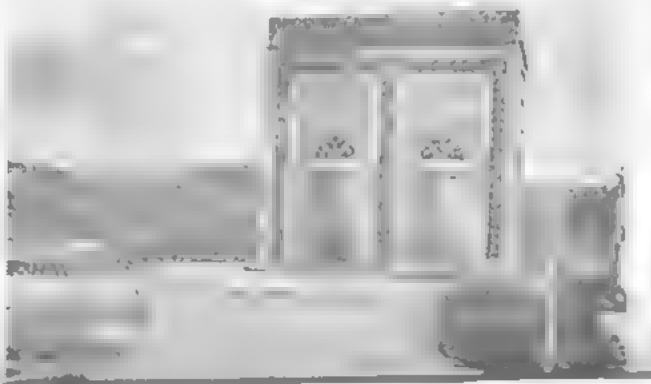

علم جو آفتاب غروب ٿي رهيو آهي يعني مرحوم شمس العلماء
کي تربت ۾ لائو وڃي رهيو (۲۳ نومبر ۱۹۵۸ع)

مرحوم شمس العلماء جي ڀت شاه تي حساري
جي نماز ادا ٿي رهي هئي (۲۳ نومبر ۱۹۵۸ع)

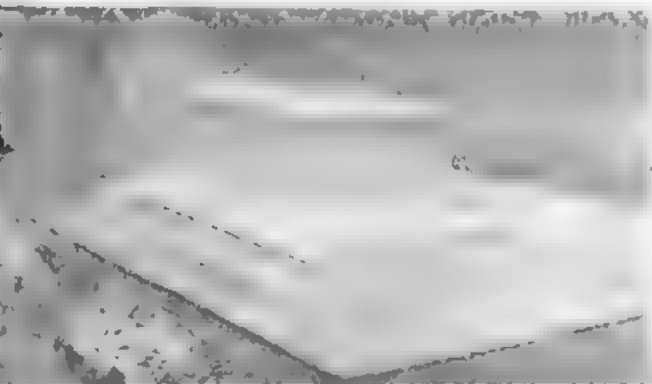
مرحوم شمس العلماء جي ڀت شاه تي حساري
پٺاڻي (رح) جي مڙهي ۾، تعمير جي رستي جو
دروازو سڌارو ٿي رهيو هئي (آگسٽ ۱۹۵۹ع)

”پنهون ۽ ٻراندڙي، نمالي نڪري ٿي“ (پٺاڻي) (رح)
(تعمير لسو ح تربت آگسٽ ۱۹۵۹ع)

مرحوم شمس العلماء جي تربت پٺاڻي (رح) جي ٻراندڙي
تربت جي منظر ۾ پٺاڻي جي روشني جي چٽي

تعمير تربت آگسٽ ۱۹۵۹ع

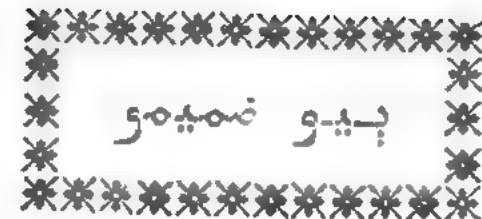
پڇاڙي تائين، جنهن جانفشاني ۽ محبت ڀريل محنت سان، هن ايمانداري ۽
اخلاق جي مجسمي، شاه پٺاڻي جي رسالي تي پورهيو ڪيو، اهو يادگار
رهندو. علمي عشق ۽ ادبي اوساڻ اهڙي هئس جو ڪتابن سان اڪثروقت
وهڻ جي باوجود دل نه ٻڏي ڊاٻيس. فيبروري ۱۹۵۸ع واري دل جي
دوري کانپوءِ، ڪيترن موقعن تي، کيس هي چوندي ٻڌو ويو ته: ”موت
کان، في الحال، نجات شايد انڪري ملي آهي، جو قدرت کي مون کان
ڪو اهم ڪم وٺڻو آهي.“ وقت، پنهنجي رفتار سان گذرڻو رهيو ۽ هي
”ڪٿ به، ڪنڊ به“ واري اصول تي پنهنجي زندگي بسر ڪندڙ انسان،
هڪ هڪ منٽ کي غنيمت ڄاڻندي، پنهنجي ڪوششن کي تيزتر ڪندو
ويو. ايتري قدر، جو روزانه ابدڙ دوست ۽ احباب، سندس جوانن واري
جوش و خروش کي ڏسي حيرت ۾ پوندا هئا. آخر ۱۹ نومبر ۱۹۵۸ع جو اهڙو
ڏينهن به آيو، جنهن تي، پنهنجي هڪڙي دوست سان مون تي ڳالهائيندي،
نهایت اطمینان ۽ دلي صديق سان، کيس هي چوندي ٻڌو ويو ته: ”منهنجي
طبیعت ته درست آهي، پر مان موت جي آجيان ڪرڻ لاه تيار آهيان، ڇو ته
هن وقت وڃڻ تي مونکي افسوس ڪونه ٿيندو، مون کان جهڪي ٿي سگهيو
ٿي سو مون ڪيو آهي.“ شايد، هن سادو ۽ صاف دل رکندڙ دائود پوٽي
کي پنهنجي موت جي پيالي جا ٻرون ٻڄي ويا هئا ۽ انڪري ٿي اهڙي
صاف گوئي (جا سندس عادت هئي) ۽ نهایت ست ابدڙ واقعي جي خبر
سندس پنهنجي وڻان اعلان ٿي رهي هئي. ان کانپوءِ، ٽن ڏينهن يعني
۲۲ نومبر ۱۹۵۸ع تي، هن سنڌ جي محبوب ۽ مقبول شخص پنهنجي
عزیزن، دوستن، شاگردن ۽ عقيدتمندن کي، هميشه لاه الوداع چئي،
دائمي فراق جو غم ڏيئي، راه رباني ورتي (انالله وانا اليه راجعون).

اڄ نه اوطاڻن ۾ طالب تنوارين،
آدمي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
هو، جي جيءَ کي جبارين، سي لاهوتي لڏي ويا.

(عزيز الرحمان پگهيو)

”هڪ دوست خبر ڪئي ته جڏهن هندوستان جي مشهور محقق ۽
 موجوده اسلامي دنيا جي وڏي مفسر ۽ عالم مولانا ابوالڪلام آزاد (رح)
 ”تاريخ معصومي“ مرتبه ڊاڪٽر دائود هوتي جي مقدمي ۽ تعليقات کي
 ڏٺو ته هن فرمائڻ لڳو ته ”سر زمين سنڌ اڃا محققن ۽ عالمن کان خالي
 نه آهي.“

(مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي)

موجود علامہ دائرہ پوڙي جون تصنيفون

(۱) ڇپيل ڪتاب :-

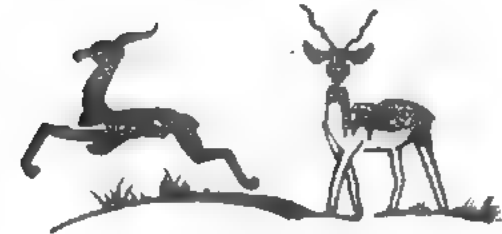
- (۱) طبابت سعدي :- متن، تعليقات ۽ انگريزي ترجمو ————— ۱۹۲۴ع
- (۲) شاه جو رسالو :- سرگواهي پروفيسر گربخشاڻي ۽ سان شرڪت (۳ حصا) ————— ۱۹۲۳-۳۰ع
- (۳) مرشد المبتدي :- پهريون ۽ ٻيو حصو ————— ۱۹۲۹-۳۱ع
- (۴) روائع بوستان منتخب، تهديد، تعليقات ۽ ترجمي سميت ۱۹۳۴ع
- (۵) سياست نامہ نظام الملڪ :- ————— ؟
- (۶) نفحات حافظ :- منتخبات مع تهديد ————— ؟
- (۷) عيار دانش ابوالفضل ————— ۱۹۳۴ع
- (۸) قطعات ابن يمين منتخبات، تهديد، تعليقات ۽ ترجمي سميت ۱۹۳۸ع
- (۹) سفرنامہ ناصر خسرو :- تهديد، تعليقات ۽ ترجمو ————— ۱۹۳۸ع
- (۱۰) روشنائينامہ ناصر خسرو :- ————— ۱۹۳۸ع
- (۱۱) سنڌي نثر ۽ نظم جو انتخاب (بمبئي يونيورسٽي ۽ لا) ————— ۱۹۴۰ع
- (۱۲) انتخابات نثر ۽ نظم فارسي (بمبئي يونيورسٽي ۽ لا) ————— ۱۹۳۶ع
- (۱۳) سرهاگل :- تهديد، تراجم ۽ تعليقات ————— ۱۹۳۲ع
- (۱۴) مجموعہ النثر والنظم (عربي) ————— ۱۹۳۲ع
- (۱۵) سنڌي نظم ————— ۱۹۴۴ع
- (۱۶) چونڊ سنڌي نثر ۽ نظم (۳ ڀاڱا) ————— ۱۹۴۸ع

- (۱۷) تاريخ معصومي (فارسي) تهديد، حواشي، تعليقات ۽ استدراڪات ۽ فهارس ۱۹۳۸ع
 - (۱۸) تاريخ چچنامہ (فارسي) ————— ۱۹۳۹ع
 - (۱۹) منهاج العاشقين ————— ؟
 - (۲۰) بيان العارفين ————— ۱۹۳۷ع
 - (۲۱) ابيات سنڌي (شرح سان) ————— ۱۹۳۹ع
 - (۲۲) ڪلام گرھوڙي :- تهديد، تعليقات وغيره ————— ۱۹۵۷ع
 - (۲۳) عربي شاعري ۽ جو فارسي شاعري تي اثر (انگريزي) ————— ۱۹۳۴ع
 - (۲۴) ”سروي آف ماس ايڊيوڪيشن“ (انگريزي) ————— ۱۹۳۷ع
 - (۲۵) حمزه الاصفهاني جي تاريخ مان هڪ باب جو ترجمو (انگريزي)، ؟
 - (۲۶) مدارج القرائت العربيہ (۳ حصا) ————— ۱۹۵۰ع
 - (۲۷) دروس العربيہ (۴ حصا) ————— ۱۹۵۳ع
 - (۲۸) آغاز فارسي (۴ حصا) ————— ۱۹۵۱ع
- (۲) زير طبع :-

- (۱) ابن خلدون جي مقدمه جو انگريزي ترجمو
- (۲) عربي ادب و تمدن اندلس ۾ (انگريزي)
- (۳) زير ترتيب :-

- (۱) شاه جو رسالو مع فهارس و ڪنوز (سنڌي ادبي بورڊ جي اهتمام هيٺ)
- (۲) يتايع الحيوٰه الابدية (سنڌي ادبي بورڊ جي اهتمام هيٺ)
- (۳) ڪتاب النجات (ابن سينا) جو سنڌي ترجمو (سنڌي ادبي بورڊ جي اهتمام هيٺ)

- (۴) مقدمه ابن خلدون جو سنڌي ترجمو (سنڌي ادبي بورڊ جي اهتمام هيٺ)
 (۵) ميمڻ عيسيٰ جو ڪلام (سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي جي اهتمام هيٺ)
 (۶) غلام محمد خانڙئي جو رسالو (سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي جي اهتمام هيٺ)
 (۷) مرشد المبتدي (ٽيون حصو) ————— (خود)

مرحوم شمس العلماء دائود پوٽي جي زندگيءَ تي ڪهڙين شخصيتن جو اثر پيو؟

(سندن لفظن ۾)

۱. سندن ڏاڏو مرحوم ميان عبدالملڪ دائود پوٽو.

” اڃا ننڍو ئي هوس ته ڏاڏي صاحب رضا ڪئي. مون کي پوري
بادگيري آهي ته ڪهڙي طرح ان مون کي پنهنجن پوين پسان وقت ۾
۾ ورهايو هو ۽ ڪنن نه نهايت آرام ۽ اطمينان سان پنهنجي جان، جان
آفرين کي سپرد ڪيائين. - - - - - وقت پنهنجي معصوم دل تي
سخت صدمو پهچايو.“

۲. سندن والده ماجده مرحومه مائي صفورا:

” امان جان، جنڊ پيهي گذران ڪندي هئي. هڪ بهادر جوڌي عورت
هئي. ڇهه فوٽ ته قد هوس، ڀالس حاجي موسو، جو پنهنجي پهلوانيءَ ڪري
ساري هڪردائيءَ ۾ مشهور هو، تنهن جيترو ڀار مٿي تي کڻي ويندي
هئي. جيڪڏهن هن ضعيف ۾ ڪا استقامت ۽ ذهانت آهي ته اها
” تري شناسن “ جي چوڻ موجب والده شريفه جي ڪري ئي آهي.“

” اسين ۾ ماستر صاحبن جون ڏاڍيون خدمتون ڇاڪريون ڪندا
هواسين. گرميءَ ۾ جهليون ڇڪيندا هواسين، سندن گهرن جو پاڻي پريندا
هواسين ۽ ڏڪها هوا ته ڪنن پيڙون ۾ ڏيندا هواسين. پيرن ۽ نمن سان
سندن لاءِ ڏنل ويندا هواسين. هڪ پيري ماستر سندن لاءِ ڏنل
جهليندي منهنجي ڪاٻي هٿ جي اڻهند آگر مٿينءَ ڏوڏي کان ڪڍجي پئي.
هي سڀ ڪم پنهنجي راه رضا سان ڪندا هواسين ۽ ماسترن جي شيوا ۾
اسان کي خوشي ٿيندي هئي. پاڻ به نهايت سهران ۽ جفاڪش هوندا
هئا. صبح کان وٺي سانجهيءَ تائين اسان کي پاڙهندا هوا. سندن روشن
۽ لوڪن ماسترن کان بلڪل علحدي هوندي هئي.“

(مرحوم دائود پوٽو)

۳. سندن والد ماجد مرحوم ميان حاجي محمد د نود پوٽو:

”بابو مائين هڪ نهايت سادو مزاج، نيكو ڪار، سٺي ۽ سخي مرد هو. پيو هڙ ۾ نه هوندو هوس ته ڪهڙا به لاهي محتاجن کي ڏيئي ڇڏيندو هو ۽ پاڻ رڳو چادر يا اجرڪ (ازرق) جي گوڏ ٻڌي اچي گهر نڪرندو هو. پڇاڙي تائين سندن اها ڪت هلندي آئي.“

۴. سندن پهريون استاد (سرگواسي) ماستر چيٽ ٿند:

”پير مرد، مفيد ريش، وڏي ڏيا ۽ حشمت وارو شخص هو. سونهاري ۽ منهن پيا جرڪندا هئس. انهن ڏينهن ۾ ٿلٽي جو اسڪول سنڌ ۾ برڪ هو.“

۵. مرحوم قاضي عبدالوهاب بوبڪن وارو:

”پهرين پاڻي درجي ۾ هوس ته قاضي عبدالوهاب صاحب بوبڪن وارو اسان جو امتحان وٺڻ آيو. سليقن تي صورتخطي لکايائين. جڏهن مان پنهنجي سايت وٽس ڪٿي ويس، تڏهن مون کي چيائين ته ”اڪر لکيا اٿئي يا ٿنڊي ماکوڙن جون ٽنگون؟“ انهيءَ طعني تمام ڪري ڇڏيو. پوءِ انهن ڀرڻ ۽ مشق پڇائڻ رستي پنهنجا اڪر مڌاري ورتي. اهو تربيت جو اثر اڃا هليو اچي ۽ هميشه پنهنجن شاگردن کي سٺا اڪر لکڻ جي ترغيب ڏيندو آهيان. چاڪاڻ ته منهنجو عقيدو آهي ته اخلاق تي وڏو اثر وجهڻ ٿا.“

۶. مرحوم محمد ابراهيم سومرو، اسڪولن جو انسپيڪٽر:

”۱۹۱۰ع جي آخر آهي ۽ مرحوم محمد ابراهيم سومرو،

(۱۱۳)

اسڪولن جو انسپيڪٽر امتحان وٺڻ لاءِ آيو آهي. منهنجي هوشيار ۽ ڌڻي ڏسي حيرت جو آڱريون ڏندن ۾ وڌائين، چي، ”ارمان جي ڳالهه آهي، جو ههڙو املهه ماڻڪ نڌ ۾ پيو هجي!“ سو يڪدم هيڊ ماستر کي حڪم ڏنائين ته ٽئين سال شروع ٿيڻ تي مون کي انگريزي اسڪول ۾ موڪليو وڃي. هتي منهنجي حياتي ۾ وڏو ڦيرو اچي ٿو.“

۷. ماستر سرگواسي ٿڌارام، سندن انگريزيءَ جو پهريون استاد:

”اسان جو استاد مسٽر ٿڌارام، مون کي گهڻو پائيندو هو. لائق يا اخلاق شخص هو. اسان کي پهرين نصيحت هيءَ ڏنائين ته (چڱا ٿيو ۽ نيڪي ڪريو) ”Be good and do good.“ اهو مقو منهنجيءَ حياتيءَ جو نصب العين رهيو آهي.“

۸. سرت خواجه حسن جان سرهندي عليه الرحمة:

”مان خواجہ حسن جان سرهندي عليه الرحمة جو مريد ٿيس، جنهن اندر عدلي کي دائما دل ۾ پاڻ ڪرڻ، سچ ٻولڻ ۽ پاڪ حياتي گذارڻ جي ٽنهن ڏني. اهيءَ بزرگ جي هدايت ڪري منهنجي زندگي هميشه لاءِ سڌري ٿي، جو گذريل سٺ سالن ۾ مون کان ڪو ڪڏو ڪم ڪونه ٿيو آهي. هميشه سچا ۽ پاڪ باز رهيو آهيان ۽ ڪنهن تي به اڪ سڀري نه ڪئي آهي.“

۹. حضرت مولانا غلام محمد ملڪاڻي عليه الرحمة:

”ماسو عبدالڪريم پڻ چڱو روحانيت وارو هو. پاڻ ملڪاڻي بزرگ ميان غلام محمد صاحب جو خاص مريد هو. مان به ساڻس بعضي بعضي بزرگن جي زيارت ۽ وعظ ٻڌڻ لاءِ ملڪاڻين ويندو هوس. بزرگن جي

(۱۱۴)

ڪهڙي واڪڻ ڪجي! مهڻ ڪن عزت وڃان ”صاحب مگورا“ ڪري
 مڏيندا هئا. وڏي ڏيا ۽ حشمت وارا هئا. جهڙو عاليشان ڏيل هون،
 تهڙوئي اندر آئيني وانگر اجريل هون. ڏسندي هئيون ٻائي ٿي ويندو
 هو. ڪيترائي سنگدل ۽ هاڙها چور سندن صحبت ۾ مڌري روحاني
 درجي تي پهتا. سندن آواز سوزناڪ ۽ دهشت وارو هو. جڏهن وعظ
 ڪندي شاه جا بيت فراق مان چوندا هئا، تڏهن سندن اکين جا ناريبا
 ٽمند هئا ۽ ماڻهن ۾ سخت گريو ۽ روج راڙو پئجي ويندو هو. هنڌ ماڙيون
 ۽ حجرا سڀ انهيءَ درد جي دانهن ۾ کونجندا هئا. اجهو هينئر به الفاظ
 لکندي اکين مان پاڪ ڪوڙها نڪري گلن تي ڪڙي پيا آهن.“

۱۰. مرحوم مولوي عبدالڪريم ڀٽو:

”لاڙڪاڻي مدرسي جي بورڊنگ هائوس جو ناظر، مولوي عبدالڪريم
 ڀٽو مون کي ازحد پيار ڪيو هو ۽ پنهنجي پٽن عبدالغفور ۽ عبدالمجيد
 جهڙو ڪري ليکيندو هو. اڪثر پاڻ سان گهٽ وٺي ويندو هو. منهنجو
 لارسيءَ سان چاه ڏسي، مون کي يوسف زليخا پاڙهن شروع ڪيائين. سر تمام
 ملو هوندو هوس. ٻئي چٽا الحان سان گڏجي پڙهندا هئا. سين ڏاڍو رس ايندو هو.“

۱۱. مرحوم قاضي غلام نبي پانڌاري (اڳيون ڊي. ٻي. آءِ. سنڌ):

”اصل پاٽ جو ويٺل ۽ عالي گهر جو پڙهيل هو. مڙس بت ۾ ڀريل
 ۽ عمدولياس ڊڪيل، ننڍي فرنيچر ڪٽ ڏاڙهي رکيل ۽ پيڪي دار هو.
 سندس ڳالهه گهيرو، ڌنڪ وارو ۽ بلند هو ۽ حرف حرف چپي چوڻي ٿي
 ڪڍيائين. سندس پيشانيءَ مان نجات ۽ نياڪ جو نور هئي پڪيو...“

مرحوم قاضي صاحب، رئيس غلام نبي جي فضيلت، شرافت ۽ قابليت

جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي! پنهنجو ست پاڻ هو. انجو منهنجي حياتيءَ
 ۾ وڏو هٿ آهي.

۱۲. مسٽر ڊي. ٻي. ڪوٽوال وائيس پرنسپال سنڌ مدرسه ڪراچي:

”مسٽر ڊي. ٻي. ڪوٽوال. سنڌ مدرسه ڪراچيءَ جو وائيس پرنسپال
 هو. مگر پرنسپال. ٽي. ايڇ. وائيس جي موڪل تي وڃڻ ڪري پرنسپال
 جو عهدو به هلائيندو هو. نهايت لائق فائق شخص هو. اگرچہ مذهبي
 نقطه نظر کان زرتشتي هو، ليڪن لباسا مست هئڻ سبب وٽس مذهبي
 ست پيد ڪونڙ هوندو هو ۽ سڀني کي هڪ جهڙو ڪري پائيندو هو.
 اڪرچر جو هوندو ”...“ سرڪر هي ۽ اسين ڪون ٺهري بي محنت
 ٿيڪ، جيڪي مرڪز کان برابر فاصلي تي آهن. انهيءَ وقت عمر جو
 ڪروڙ هو. اوليٰ رت ساري چئي ڪنهي تي رڪيو هو. سندس ڳوٺ ڏاڙهي
 ۽ اڙيل مهون سندس وات ڏي ڇڏينديون هيون. ڪنڌ هميشه هيٺ هوندو
 هوس ۽ اکيون شعلن وانگر ٻيون ٻرنديون هيس. سندس زير لب گفتي ۾
 ايترو اثر هوندو هو، جو ڪو به شاگرد ساڻس ڪيتراڻي ڀڄي سگهندو هو.“

۱۳. سيد ميران محمد ۽ حسن علي خان بهادر ولي محمد:

”سنڌي شاگردن ۾ منهنجي از گهيري رغبت سيد ميران محمد شاه ۽
 مدرسي جي بهاني حسن علي آفنديءَ (رح) جي پوٽي ۽ خان بهادر
 ولي محمد (رح) جي فرزند حسن عليءَ سان هئي ۽ هو ۾ مون کي گهڻو
 پائيندا هئا. شاه صاحب سان، باوجود زماني جي تقلبات ۽ بيوفائي جي،
 ساڳيو پائو ۽ دوستيءَ جو رشتو هلندو اچي.“

دورستان رابنعت ياد ڪرڻ همت است

ورن هر نخلي بهاءِ خود ثمرمي افکنده

۱۹. پروفیسر ڈاکٹر هوتچند مولچند گربخشاڻي :

”سندس ناتو هن ضعیف سان گهڻو گهاٽو رهيو آهي، جو اڳتي هلي
نروار ڪيو. سندس پدرانہ شفقت يا هم نر وسرندي“

۲۰. پروفیسر مسٽر رضا محمد شیرازی :

”پر حيثیت انسان جي هو هڪ ڀلا ٻن جو پندار، شفقت ۽ رافت جو
پتلو هو سندس هڪ فارسي بيت اڃا نه وسريو اٿم“ :

گر مغیر بکنندم بقیامت کہ چہ خواہی ؟
دوست مارا، وہم نعمت فردوس شمارا

چوٿون نمبر

مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر ڊاگود ڀوڻي جي وفات جون تاريخون

ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل"

ڪريم فڪر تاريخ - رحلت "خليل" اڄ
ته هاتل چيو مونکي لک. "مدح مغلور"

۱۳۸۷ هـ

چراغ - بزم - ادب گل ڪيو جو باد - اجل
پڌي ادب نيا سنڌ جا گهڻا معزُون ،
"خليل" لک - سر - اخلاص سان وفات جو مال
پٽائي شاه جي ويجهو وڃي ٿو مدفون

۱۳۷۸ = ۱ + ۱۳۷۷ هـ

خليل انجي مزار ته لک

تون سال - رحلت - "غريبي رحمت"

۱۹۵۸ ع

سليم "گاڙهوي"

هالن جو شمس روشن اوچتو اڄ ٿيو غروب

۲۲ نومبر ۱۹۵۸ ع

جنهن هٿايو هوانڌارو ، موڪلائي ويو هليو

(۱۲۳)

غريبي - رحمت

۱۹۵۸ ع

هرگز نه ميرد آنکه دلش زنده شد بعشق
ثبت است بر جریده عالم دوام - ما

(۱۲۲)

۱ سال نقل و زعتل طالبدم - گفت "صادق" - "غریب رحمت" دان

۱۹۰۸ع

۲ چنان سال - تاریخ صادق نوشت - "نضیات پناه" شد ہدارالقرار

۱۳۷۸ هجری

حافظ محمد "احسن" چنا

سال - رحلت چو ہاتف از "غریب رحمت"

۱۹۰۸ع

حق جو طالب - دیدار و یو کین وریو

رشید احمد لاشاری

"دائود داندو ہوو، درچنان ہووہ" منجھان

(۱۳۷۸ھ)

آہ ہجری ای "رشید احمد" سندس رحلت جو سال

عبداللہ "اثر" لاژکانوی

شمس برشمس راز - عزلت گفت

روز - ادب در پیام - فرقت گفت

ماء ہو ای "اثر" زمی تاریخ

۲۲

۱۱

سال - رحلت "غریب رحمت" گفت

۱۹۰۸ع

پروفیسر لطف اللہ بدوی

"غریب رحمت"

۱۹۰۸ع

زندہ جاوید دنیا و رمی اہل - کمال

ان جی قدسی ذات، ان کان ہووہ مسجود - حیات

جی اہن آہی، "عمر دائود ہووہ" زندہ آہ

قبر جی تاریخ ماہ و ہ آو تابندہ آہ

سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي جا ڇپايل ڪتاب

* ۱۔ گل خندان سنڌي ٻوليءَ جو مشهور ڪتاب ”گل خندان“ سنڌي ادب ۾ هڪ اعليٰ مقام والاري ٿو. تنهنڪري سنڌي ادبي سوسائٽيءَ جي باني مرحوم شمس العلماء ڏاؤد پوٽي کيس سڀ کان اڳ پنهنجي پروگرام ۾ رکيو ۽ ڇپرايو. ٿوري وقت ۾ هيءُ ڪتاب ختم ٿي ويو. هن ڪتاب جي ڪاپي ڪاپي وڪري لاءِ موجود نه آهي.

* ۲۔ ڪلام گرهوڙي سنڌ جي مشهور صاحبِ دل شاعر ۽ درويش حضرت شهبه عبدالرحيم گرهوڙيءَ ۽ سنڌي ڪلام ۾ سوسائٽيءَ جي باني مرحوم شمس العلماء ڏاؤد پوٽي محقق قلمي ۽ ڇپايل نسخن سان پيش ڪيل صحيح ۽ مڪمل نسخو تيار ڪري ۽ هڪ مڪمل مقدمو لکي سنڌي ادبي سوسائٽيءَ پاران شاندار ٻوليءَ سان شايع ڪرايو. سنڌي ادب جي حيدرآباد ۾ ڪتاب جو نهايت شاندار استقبال ڪيو. هيئر جون ڪي ٿوريون ڪاپيون باقي آهن.

* ۳۔ هنهنجي مختصر آتم ڪهاڻي سنڌي ادبي سوسائٽيءَ جي باني مرحوم شمس العلماء علامه ڏاؤد پوٽي جي خود لکيل سراج حسري، سندن وصال کان پوءِ سنڌي ادبي سوسائٽيءَ جي ڪارڪنن ۽ ڪتاب کي نهايت شاندار طريقي سان شايع ڪرايو، جو ڏهن مهينن جي ٿوري ئي وقت ۾ ٿوريون ايڊيشن فروخت ٿي ويو. هنهنجي ڇپرائجي چڪو آهي. قيمت ٽي ڪاهي چار روپيا.

* ۴۔ عالم جو آفتاب سنڌي ادبي سوسائٽيءَ جي باني مرحوم شمس العلماء علامه ڏاؤد پوٽي جي عظيم شخصيت ۽ انهن اخلاق ۽ سندن عالمي عظمت بابت سندن دوستن ۽ همعصرن ۽ عقيدتمندن پاران سندن حياتيءَ جا سڀئي کان پوءِ ٿوري نظم جي صورت ۾ سراج حسري پيش ڪيا ويا هئا، تن سڀني کي هڪ هنڌ جمع ڪري ڪتابي شڪل ۾ پيش ڪيو ويو آهي. قيمت ٽي ڪاهي اٺ روپيا.

— سنڌي ادبي سوسائٽي —

سنڌي ادبي سوسائٽي، ۲۸۶ ماربلن ايسٽ ڪراچي ۳